

İmâmiyye Şîası'nda İlelü'l-Hadîs İlmî ve Zayıf Hadîsle Münasebeti

Öz: Zâhiren sahîh görünen hadîsin isnad ya da metnindeki inkıtâ, irsâl, tedlîs, idrâc, iklâb, teârûz, tashîf gibi gizli ve kapalı kusurları inceleyen bir ilim olan ilelü'l-hadîsin, hadîs ilimleri içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu ilimde söz sahibi olabilmek için hadîs râvîlerinin hâllerine, isnadlara ve hadîs metinlerine vukûfiyyetin yanı sıra, güçlü bir hafıza, tecrübe ve uzmanlık gerekmektedir. Erken dönemden itibaren Ehl-i sünnet âlimleri bu ilme ehemmiyet vermiş ve bu alanda kıymetli eserler telif etmişlerdir. Ehl-i sünnet'e nisbetle Şii ülemânın ilelü'l-hadîs konusuyla daha az ilgilenmesi dikkat çekicidir. Şîa hadîs usulü eserlerinde, Ehl-i sünnet kaynaklarında ilelü'l-hadîsle ilgili verilen bilgiler büyük ölçüde tekrar edilmiştir. Bu ilmi, sadece Şîa hadîs kaynakları üzerinden örneklerle inceleyen yeterli çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma; illet ve ilelü'l-hadîs konusunda Ehl-i sünnet ve Şîa arasında bir fark olup olmadığını, cerh ve ta'dîl ilmi sayesinde tesbit edilen zayıf hadîs ile ilelü'l-hadîs ve mu'âlel hadîsin münasebetini, Şîa'da ilelü'l-hadîs konusunda nispeten az çalışma yapılmasının sebeplerini konu edinmektedir. Bu çerçevede Şii âlimler tarafından telif edilen hadîs usulü eserlerinde verilen bilgiler ve ilelü'l-hadîs konusunda telif edilmiş az sayıdaki eser esas alınarak Şîa'nın ilelü'l-hadîs ilmine bakışı değerlendirilecek ve büyük ölçüde Tûsî'nin *Tezhîbü'l-ahkâm*'i ile sınırlı olarak illetin sebebi ve illetli hadîslerin nasıl tesbit edildiği üzerinde durulacaktır. Literatür taraması ve bilgilerin analizinin metod olarak benimseneceği çalışmada illet ve ilelü'l-hadîs konusu, Sünnî usul ve illel kaynaklarındaki bilgilerle Şîa kaynakları mukayese edilerek Ahbârî ve Usulî ekollerin illet konusuna yaklaşımları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, İlelü'l-hadîs, İllel, Şîa, Ulûmü'l-hadîs.

İbrahim
KUTLUAY*

The Science of *Ilal al-Hadith* in Shia and Its Relationship with Weak Hadith

Abstract: As a sub-branches of Hadith science *Ilal al-hadith* examines the hidden and implicit fault such as *inquitâ* (interruption), *irsâl* (loosing), *tedlîs* (misrepresentation), *idrâj* (interpolation), *iklâb* (mixing up), *ikhtilâf* (disruption), *tashîf* (misreading) in the chain of hadiths (*isnad*) or text which seem apparently authentic. To be expert in this science, a *muhaddith* needs to know the states of the transmitters of hadith, *isnâd* and hadith texts and besides having a strong memory, experience and expertise. From the early period, Ahl al-Sunnah scholars gave importance to this science and wrote valuable works in this field. It is noteworthy that Shiite scholars have less studies on *ilal al-hadith* compared to Ahl al-Sunnah. Shia hadith methodology books just repeat to a large extent the information about *ilal al-hadith* taking place in the sources of Ahl al-Sunnah; because there are not enough studies examining this science with examples on just Shia hadith sources. Therefore, basically our study tries to answer three questions; is there any difference between Ahl al-Sunna and Shia on the issue of *illa* and *Ilal al-hadith*, what is the relationship between weak hadith and defective hadith, which were determined by the science of *al-jarh wa al-ta'dîl* (discrediting and accrediting) and is there any role of Akhbârî approach on *al-Kutub al-Arbaa* in the producing relatively little study on *Ilal al-hadith* in Shia. In this context, based on the information given in the hadith methodology books written by Shiite scholars and the few works that have been written on *ilal al-hadith*, it will be evaluated the view of Shii scholars on the science of *ilal al-hadith* and studied the reason of *illa*, and how defective hadiths are determined mostly with framework of Tûsî's *Tahzîb al-Ahqâm*. In this study, in which the literature review and analysis of the information will be adopted as a method, the approach of the Akhbârî and Usulî schools to the subject of *illa* will be evaluated by comparing the information about the subject of *illa* and *ilal al-hadith* in the methodology books of Ahl al-Sunna.

Keywords: Hadith, *Ilal al-hadith*, *Ilal*, Shia, Hadith Sciences.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, E-Posta: ibrahim.kutluay@ikcu.edu.tr ORCID ID: orcid.org/0000-0003-31499556.

Giriş

İlelü'l-hadîs ilmi, hadis ilimleri içinde önemli bir yeri hâiz olup bu alanda ancak uzman olanlar söz sahibidir. Bu ilmin kıymeti yüksek olmakla birlikte, onunla meşgul olan âlimlerin sayısı pek azdır. Bunun sebebi, ilelü'l-hadîsin zor ve meşakkatli bir ilim olmasıdır. Ancak bu ifadeden bu ilmin ihmal edildiği sonucu çıkarılmamalıdır; zira o, Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) sünnetine ve hadislere hizmet etmektedir. İlelü'l-hadîsin inceliklerini ve yöntemlerini iyi bir şekilde öğrenebilmesi için araştırmacının hadisleri ve râvileri derin bir incelemeye tâbi tutmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Neticede bu ilmin hakkının yerine getirilemeyeceği, ancak ciddi gayretler sonucu ilelü'l-hadîste uzmanlaşabileceği anlayışı, onunla ilgilenenlerin sayısının az olmasına yol açmıştır.¹

İlelü'l-hadîsin mahiyeti, bütün rivayetlerle mi, yoksa belli özelliklere sahip rivayetlerle mi ilgilendiği, illel konularıyla hangi âlimlerin alâkadar olduğu soruları önem arz etmektedir. Sünnî usul âlimlerinden İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) illet ve muallel hadisle ilgili olarak "Esasen illetler, hadisi mecrûh yapan "gizli kusurlar"dan oluşur. Bu sebeple *muallel hadis*, zâhirinde illet yokmuş gibi görünse de, hadisin sıhhatine zarar veren bir illetin tesbit edildiği hadistir. Tetkik işlemi, zâhiren sıhhat şartlarını kendinde toplayan sika râvilerin oluşturduğu isnada (ve metne) uygulanır. Bir râvinin hadisin rivayetinde tek kalması, diğer râvilerin ise ilgili hadisi tek başına rivayet edenin hadisine muhalif olarak rivayette bulunması, söz konusu hadisteki kusurun tesbit edilmesine yardım eder. Ayrıca bazı karfneler, meselâ mevsûl hadiste irsal yapılması (mevsûl rivayetinin mürsel olarak nakledilmesi), merfû hadisin mevkûf olarak nakledilmesi veya bir hadisin diğer hadise katılması yahut da bir râvi tarafından başka tür hataların (vehm) yapılması gibi (hadisin illetli olabileceği) hususlarda alanın uzmanı muhaddisi uyarır. Muhaddis, bu konuda zann-ı gâlibine göre hareket ederek hadisi şüpheli görür veya tereddüd eder yahut da hüküm vermeyip *tevakkuf* eder. Bütün bunlar var olduğu müddetçe, hadise sahih hükmünün verilmesine engel teşkil eder"² diyerek illetin zâhiri sahih görünen sika râvilerin rivayetlerinde söz konusu olduğuna vurgu yapmıştır.

*Dirâyetü'l-hadis*le uğraşan münekkid âlimler, hadisin hem isnadını hem de metnini değerlendirmişlerdir. Onlar, hadisin sahih sayılabilmesi için her ikisinin de sahih olması şartını aramışlar ve "Senedin sahih olması metnin de sahih olmasını gerektirmez"³ şeklinde bir kaide geliştirerek bunu hadislerle tatbik etmişlerdir. *İllet*

¹ Bk. Âdil Abdülcebbar Sâmîr Şâtî, *İlelü'l-hadîs fi Tehzîbi'l-ahkâm* (Necef: Şirketü'l-Ârif li'l-A'mâl, 1434/2013), 69-70.

² Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs* (thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1423/2002), 89-90; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs Tercümesi* (Arapça Metinle Birlikte), çev. İbrahim Kutluay (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021), 120.

³ Bk. Cemal b. Muhammed es-Seyyid, *İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye ve cühüdühü fi hidmeti's-sünneti'n-*

konusu, bu kâidenin uygulandığı en geniş alandır; zira illet, sahih bir hadisi, sahihlik derecesinden düşürmektedir.⁴ Dolayısıyla hadis illetli ise *muallel* adını almakta ve neticede o hâliyle zayıf hadis kategorisine girmektedir.

Öte yandan usûl-i hadîse dair eser kaleme alan Şîî âlimlerin ilel konusundaki tarif ve terimleri, bu konuda öncü olan Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) ve İbnü's-Salâh gibi Ehl-i sünnet âlimlerinden aldıkları, ancak söz konusu tanımlara hadisin kaynağı olarak Hz. Peygamber'e on iki mâsum imamı ve Hz. Fatıma'yı da dâhil ederek ilel konusunu yorumladıkları dikkat çekmektedir.⁵ Hatta bazı Sünnî araştırmacılar Şîa'da ilelül'-hadîs ilminin mevcut olmadığını ifade etmişlerdir.⁶ Şîî hadis usulü müellifleri, usûl kitaplarında tedlîs konusuna yer vermişler, ancak Şîî kaynaklarda yeterli misâl bulamadıklarından Sünnî usûl eserlerinde verilen örneklerle başvurmaya zorunda kalmışlardır.⁷

Ehl-i sünnet'ten Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894), Bezzâr (ö. 292/905), Zekerıyya b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/919), İbn Adî (ö. 365/976), Dârekutnî (ö. 385/995), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi ulemâ, ilel konusunda mütehasıs olup bu alanda önemli eserler⁸ telif etmişlerdir.⁹ Ayrıca yakın dönemde ilelül'-hadîse

nebevıyye ve ulûmihâ (Medine: Câmiatü'l-İslâmiyye, 2004), 1/356; ayrıca bk. Sezai Engin, "Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sihat İlişkinine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/31 (2015), 159.

⁴ Yavuz Ünal, "Hadiste İlet: Ümmetin Faziletiyle İlgili Bir Hadisin Değerlendirilmesi", *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2002), 42.

⁵ Abdullah b. Muhammed Hasan el-Mâmekânî, *el-Mikbâsü'l-hidâye fî ilmî'd-dirâye* (Kum: Müessesetü Âli Beyt, 1921), 1/274; Adil Sâmir Şâtî, *İlelül'-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm* (Necef: Şirketü'l-Ârif lî'l-A'mâl, 2013), 64.

⁶ Eşref Cizâvî, *İlmül'-hadîs beyne asâleti ehlî's-sünne ve intihâlî's-Şîa* (Mısır: Dâru'l-yakîn lî'n-neşr ve't-tevzî, 1430/2009), 302.

⁷ Bk. Serdar Demirel, *Ulûmül'-hadîs beyne ehlî's-sünne ve'l-cemâah ve's-Şiati'l-İmâmiyye el-İsnâ Aşariyye*. International Islamic University of Malaysia (IIUM). IIUM Press, 2009), 296-297.

⁸ Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/777) *el-İlel'*; Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847) *el-İlelül'-menkûle an Yahyâ b. Maîn'*; Ali b. Medîni'nin (ö. 234/848) *Kitâbü'l-İlel'*; Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl'*; İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *İlelül'-hadîs'*; Darekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlelül'-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye'si*; İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-İlelül'-vâride fî'l-ehâdisi'l-nebevıyye'si*; İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu 'İlel't-Tirmizî'si* bunlardan bazılarıdır. Bk. Tirmizî, *el-İlelül'-kebîr* (Muhakkıkın mukaddimesi), 9; Müctebâ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 160-162; Rahile Yılmaz, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelül'-hadîs Adlı Eseri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 11/2 (2013) 45-71.

⁹ Geniş bilgi için bk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd. *el-İlel fî'l-hadîs: Dirâse menheciyye fî dav'i erhi ilel't-Tirmizî li İbn Receb el-Hanbelî* (by. ts. 1400/1980), 27-34.

dair Ehl-i sünnet âlimleri tarafından yapılmış birtakım çalışmalar¹⁰ varsa da Türkçe'de Şîa'da doğrudan ilelü'l-hadîs ilmini ve problemlerini inceleyen bir çalışma tesbit edemedik. Şîa ile ilgili araştırmalarından tanıdığımız Serdar Demirel, Ehl-i sünnet ve Şîa açısından hadis ilimlerini değerlendirdiği çalışmasında, sahih hadisin tanımında onun şâz ve illetli olmaması gerektiğine dair tartışmaları zikretse de müstakil bir başlık altında ilelü'l-hadîse yer vermemiştir.¹¹ Âdil Abdülcebâr Sâmîr Şâtî *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbî'l-ahkâm*¹² adıyla bir çalışma yapmıştır. Araştırmamızda bu eserden istifade ettik.

Aşağıda önce hadislerin isnad ve metinlerine zarar veren illetlerin ne olduğu, cerh- ta'dîl ile ilelü'l-hadîsin münasabeti üzerinde durulacak ve makalenin hacmi de düşünülerek bu illetler, genellikle Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında yer alan rivayetlerle sınırlı olarak örneklendirilecektir. Ayrıca Ehl-i sünnet'le mukayese edildiğinde Şîa'da ilelü'l-hadîs ilmine dair pek az çalışma yapılmasının Ahbârî anlayışla alâkasının olup olmadığı sorgulanacaktır. Usulcülerin kullanımında hükmün kendisine bağlandığı durum, gerekçe, sebep ve hikmet anlamındaki illet, araştırmamızın dışındadır.

1. Hadis İliminde İlet

Aşağıda illetin tanımı, sebepleri, çeşitleri ve zayıf hadise muallel denip denmeyeceğine dair tartışmalar üzerinde durulacaktır.

1. 1. İletinin ve Muallel Hadisin Tanımı ve Mahiyeti

Sözlükte illet; (عَلَّ) fiil kökünden masdar olup “hastalık ve kusur” gibi anlamlara gelmektedir.¹³ Bununla beraber bu kelimenin “tekrar”, “meşgul olma”, “sebep” gibi anlamları da bulunmaktadır.¹⁴ Bu kelimenin ihtiva ettiği “tekrar” anlamı, tekrar tekrar bakıp hadisin isnad ve metnini değerlendirme gerektirdiği için, terim mânasıyla alâkalı görülmüştür. *İlet* kökünden türetilip kusurlu hadis

¹⁰ Meselâ Muhittin Düzenli, “Klasik Literatürdeki İlet Tanımı ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2009), 97-121; Rahile Yılmaz, “İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs Adlı Eseri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 11/2 (2013), 45-71; Sezai Engin, “Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sihat İlişkinine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/31 (2015), 141-165.

¹¹ Demirel, *Ulûmü'l-hadîs beyne ehlî's-sünne ve'l-cemââh ve's-Şîati'l-İmâmiyye el-İsnâ Şariyye*, 122.

¹² Necef: Şirketü'l-Ârif li'l-A'mâl, 1435/2013.

¹³ Ebû Abdîrrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferahidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzumi, İbrahim Samerrâî (Beyrut: Müessesetül-A'lemî, 1408/1988), 1/88; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî el-Cevherî, *es-Sihâh Tacü'l-lüga ve sıhahî'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Atar (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1376/1956), 5/1773.

¹⁴ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tacü'l-lüga ve Sıhahu'l-Arabiyye*. 5/1773. thk. Ahmed Abdülgafûr Atar (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1376/1956), 5/1773; Muhyiddin el-Müsevî el-Gureyfi, *Kavâidü'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1406/1986), 233.

anlamına gelen *muallal* ise (عَلَّلَ kökünden) *muallün, muallelün, ma'lûlün* şeklinde de okunur. Bunlar içinde daha çok kullanılan *muallal*, (تَعْلِيل) masdarından ism-i mef'ûl olup "ileti/kusuru açığa çıkarılmış" demektir.¹⁵ Fıkıhta *illet*, hükmün konmasına zemin teşkil eden "sebeup ve gerekçe", hadiste ise "hastalık" ve "kusur" anlamlarında kullanılır.¹⁶

Bir hadis terimi olarak *illet* "hadislerde bulunan, ancak mütehasıs âlimlerin tesbit edebileceği, gizli, kapalı ve çoğunlukla hadisin sıhhatine zarar veren kusur" anlamına gelmektedir.¹⁷ İletin daha genel anlamı ise "hadisin sıhhatine zarar veren her türlü kusur"dur.¹⁸ Seneddeki zâhirî illetlere *irsal, tedfîs, inkıta, ta'lik, i'dal* örnek olarak verilebilir. Metinde illet ise hadisin Kur'ân-ı Kerim'e, sabit bir hadise, akl-ı selime, tarihî gerçeklere ve ilmî tecrübelerle aykırı olmasıdır. Hâkim, illeti ilk tarif eden ve ilelül-hadîs ilmîne müstakil bir bölüm tahsis eden muhaddistir.¹⁹

Muallal/illetli hadis ise "zâhirî kusursuz görüldüğü hâlde mütehasıs âlimler tarafından metin ve senedinde gizli ve sıhhatine zarar veren bir kusur tesbit edilen hadis"tir.²⁰

¹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1773; Ebül-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 11/467; Ebül-Feyz Murtaşâ Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcû'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülalim Tahâvî (Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lam, 1968/1387), 30/44; Mehmet Efendioğlu, "Muallal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/312-313; Hasan es-Sadr, *Nihâyetü'd-dirâye fi şerhi'r-risâle el-mevsûme bi'l-vecîze li'l-Bahâî*, nşr. Mâcid el-Garbvî (by. yy. 1413/1992), 293.

¹⁶ Mâlik Mustafa Vehbî el-Âmilî, *Buhûs fi ilmî'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî* (Beyrut: Dâru'l-Hadîf, 1428/2008), 128.

¹⁷ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44; Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Hamevî İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasar ulûmî'l-hadisî'n-nebevî*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986). 52; Hüseyin b. Abdissamed el-Hârisî el-Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûlî'l-ahyâr* (Bağdat: Mecmau'l-İmam Hüseyin), 2015), 1/412.

¹⁸ Ahmed Naim Babanzâde, "Mukaddime", *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976), 1/183; Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 134.

¹⁹ Ebül-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İlelî't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 1/21; Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûlî'l-ahyâr*, 1/412.

²⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 187; ayrıca bk. Ebû Muhammed Zeynüddin b. Ali Şehîd-i Sâni, *er-Riâye li hâli'l-bidâye fi ilmî'd-dirâye*, thk. Gulâm Hüseyin Kayseriyahya, *Resâil fi dirâyeti'l-hadis* içinde I-II, yay. haz. Ebül-Fazl el-Hâfızân Bâbulî (Kum: Dâru'l-hadis, 1424/2003), 1/141; Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûlî'l-ahyâr*, 1/412; Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 1/412; Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Hârisî Bahâî, *el-Vecîze fi ilmî'd-dirâye* (*Resâil fi dirâyeti'l-hadis* içinde, thk. es-Seyyid Hasan el-Hüseynî Âlî'l-Müceddid eş-Şirâzî I-II (Kum: Dâru'l-hadis, 1382/1962), 1/543; Mühezzibü'd-Dîn Ahmed b. Abdullah er-Rıza el-Basrî, *el-Mukniatü'l-enise ve'l-mukniatü'n-nefise*, thk. Ali Rıza Hezzâr, *Resâil fi dirâyeti'l-hadis* içinde, yay.

İllet metinde de bulunmakla beraber daha çok isnadda bulunur.²¹

Öte yandan Şîa hadis usulünde, sahih hadisin illetli olmaması gerektiği şartı hususunda farklı görüşler vardır: Meselâ Şehîd-i Sâni (ö. 966/1559), “Ehl-i sünnet muhaddisleri, sahih olabilmesi için hadisin illetli ve şâz olmaması gerektiği şartını getirmişlerdir; ashâbımız ise sahih hadisin tanımında bu ikisine yer vermez; ancak ihtilaf, mücerred ıstılahtır. Âmme (Ehl-i sünnet), şâz ve muallel hadisi kabul ederler. Hâlbuki biz, bazı karîne ve alâmetlerle (*avâriz*) sahihe dâhil olsalar da bu tür hadisleri kabul etmeyiz”²² diyerek aslında tanımda zikredilmese bile zımnen hadisin illetli olmaması gerektiğini ifade eder. Nitekim Şehîd-i Sâni'nin oğlu Sâhibü'l-Meâlim diye tanınan Hasan b. Zeyniddin (ö. 1011/1602), haberin illetli olmamasını şart koşmuştur.²³ Gureyfi'nin (ö. 1412/1992), sahih hadisi “İsnadı muttasıl, (isnad ve metninin) illetsiz, her tabakada âdil ve zâbit râvilerin mâsuma kadar ulaşan bir isnadla rivayet ettikleri hadistir”²⁴ şeklinde tanımlanması, diğerlerine nisbetle daha uygun gözükmektedir.

Muallel hadisin muhtelif tanımlarındaki müşterek hususlar isnad ya da metindeki illetin gizli ve hadisin isnad ya da metnini yaralayıcı olması; kusurun isnadda, metinde ya da her ikisinde olabilmesi, hadisin zâhirinin kusurdan sâlim görünmesidir. Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre, *muallelin* “râvileri arasında cerhe uğramış bir râvinin yer aldığı hadis” şeklindeki tanımı²⁵ dikkate alındığında illeti, “gizli kusur” yerine hadisin sıhhatine zarar veren, *metâinü aşere* olarak belirlenen kusurlardan kaynaklanan “her türlü kusur” olarak anlamak, daha kapsayıcı olduğu ve illel kitaplarının muhtevaları ile örtüştüğü için daha isabetli gözükmektedir.²⁶ Ancak kanaatimizce şu ayırımı dikkat etmek gerekmektedir: Hadisin bir ya da birkaç râvisi *metâinü aşere* diye nitelenen “açık kusurlar”dan biri ya da birkaçı sebebiyle cerh edilmişse bu râvi zayıf olup

haz. Ebü'l-Fazl Hâfızıyân el-Bâbilî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003), 2/25; Molla Abdürrezzâk b. Ali Rıza el-Hâirî el-İsfehânî el-Hemedânî, *el-Vecîze fî ilmi dirâyeti'l-hadîs*, thk. Rıza Kubâdlû, *Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde, yay. haz. Ebü'l-Fazl Hâfızıyân el-Bâbilî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003), 2/546; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/253-254; Ca'fer es-Sübhânî, *Usûlü'l-hadîs ve'l-ahkâm fî ilmi'd-dirâye* (Beyrut: Dâru'l-edvâ, 1425/2004), 114; Seyyid Ali Hasan el-Hâşimî, *Buhûs fî nakdi rivâyeti'l-hadîs* (Kum: Menşûrâtü Nâzirîn, 1329/2008), 57.

²¹ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman el-Haşî (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, 1405/1985), 44.

²² Şehîd-i Sâni, *er-Riâye*, 1/166; Gureyfi, *Kavâidü'l-hadîs*, 233.

²³ Sâhibü'l-Meâlim Hasan b. Zeyniddin el-Âmilî, *Münteka'l-cümân*, Kum: Mektebetü Ehlil-Beyt (1362/1943), 1/8.

²⁴ Gureyfi, *Kavâidü'l-hadîs*, 26.

²⁵ Abdullah Aydınli, *Hadîs İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 188-189.

²⁶ Muhittin Düzenli, “Klasik Literatürdeki İlet Tanımı ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2009), 101.

naklettiği hadis *zayıf* sayılır. *Muallel hadis*in zayıftan farkı ise râvisinin sika olması, ancak naklettiği hadisin derin araştırma ve uzmanlıkla tesbit edilebilen gizli kusur taşımasıdır; zira “gizli bir kusur olarak” illet, sahih hadislerde bulunur. Bunun cerhle bir alâkası yoksa da son tahlilde böyle bir hadis makbul değildir.

1. 2. İletin Sebepleri ve Çeşitleri

Sünnî hadis usulü kaynaklarında illetin meydana gelme şekilleri bir hadisın bir tarikten mürsel iken diğer tarikten müsned (muttasıl), dolayısıyla sahih hadis olarak rivayet edilmesi, hadisın belli bir sahâbîden nakledilmesi meşhur iken başka belde halkının onu farklı bir sahâbîden nakletmesi, bir sahâbîden mahfuz olarak rivayet edilen rivayetin bir tâbîiden sıhhatine zarar verecek şekilde aktarılması, *an'ane* ile rivayet edilen bir hadiste irsalin bulunduğunun mahfûz olan başka tarîk sayesinde anlaşılması, müsned rivayet edilen bir rivayetin mürsel tarîkinin mahfûz olması, râvinin bir tarikten şeyhinin ismini zikrederken diğer tarîkte onu mübhem bırakması, bir şeyhten hadis semâi bilindiği hâlde, rivayet ettiği bir hadisi ondan semâ etmemiş olması, hadisın tarîklerden birinde merfû, diğerinde ise mevkûf olarak rivayet edilmesi, râvinin ma'ruf bir tarîki olup onunla rivayet ederken, bu tarîkteki bir râvinin, bu ma'ruf tarîki bırakıp hadisi başka bir râviden rivayet etmesi ve râvinin bu değişikliğin farkına varmaması şeklinde özetlenebilir.²⁷

Şîi kaynaklarda aynı şekilde illet sebepleri; râvinin yalancılığı (*kizb*), fıskı (kebâir işlemesi), hıfzının zayıf olması, rivayetinde teferrüd etmesi, diğer hadislerle muhalif olarak rivayette bulunması (*şâz*), mevsûl hadiste irsalin mevcut olması, merfû hadisi mevkûf olarak nakletmesi (*vakf*), irsalde bulunduğuna dair karînelerin bulunması, bir hadisın diğer hadise katılması (*müdreç*),²⁸ râvinin ihtilata maruz kalması, tefâvütü;²⁹ kitaplarının yanması ya da bunların suya mâruz kalarak telef olması sonucu hıfzı sağlam olmadığı için ezberinden naklederken vehim ve hata etmesi, hadisi semâ ya da edâ esasında iyi muhafaza etmemiş olması, sohbetinin azlığı, semâının zayıf olması, tedlîste bulunması,

²⁷ Örnekler için bk. Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime)*, 1/183-188.

²⁸ Ebû Muhammed Zeynüddin b. Ali Âmilî Şehîd-i Sâni, *el-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, thk. Gulâm Hüseyin Kayseriyaha, *Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde I-II, yay. haz. Ebü'l-Fazl el-Hâfızyân Bâbulî (Kum: Dâru'l-hadîs, 1424/2003), 1/130; a.mlf., *er-Riâye*, 1/199; Ali Muhammed el-Hindî en-Nasîrâbâdî, *el-Cevheretü'l-azîze fî şerhi'l-vecîze*, thk. Muhammed el-Bereket ve Nimetullah el-Celîlî, *Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde, yay. haz. Ebü'l-Fazl Hâfızyân el-Bâbilî (Kum: Dâru'l-hadîs, 1424/2003), 1/397.

²⁹ Kitabına güvenip hadisini iyi ezberlemeyen râvinin, kitabı zâyi olunca ezberinden rivayet etmesidir. Böyle bir râvinin hıfzından naklettiği hadis, *telkine* mâruz kalabileceği için kusurlu olabilir. Bazen de râvi ilerleyen yaşlarında görme ve işitme duyusunu kaybedebilir.

metne önem verip isnadı ihmal etmesi, mâna ile rivayette bulunması, hadis ilmini ihmal edip fıkıh vb. ilimlerle iştigal etmesi gibi hususlardır.³⁰

İlletin meydana geldiği yere/alana gelince yukarıda da ifade edildiği gibi *illet*, isnadda ya da metinde, bazen her ikisinde olabilir.³¹ *Metinde illet* mâna ile rivayet, kişinin râviye ya da kendisine ait olup mâsumaya ait olmayan sözü, açıklama sadedinde, hadisin metnine katması ve onu işiten râvilerin söz konusu fazlalığı hadisin aslından zannederek o şekilde nakletmeleri (idrac),³² metni ziyadeli olarak nakletme, rivayetin diğer metinlerle çelişmesi (ihtilaf, teâruz); hadiste geçen bir kelimenin nokta, hareke ve harflerinde onları yanlış zabtederek mânâyı değiştirecek şekilde tashifte bulunması, râvinin rivayet ettiği hadisle amel etmemesi, hadisin terkinin bozuk olması ve mâsumun sözüne benzememesi, hadis metninin üslubunun Arapça kaidelerine aykırı olması, kat'î bir delile ters düşmesi gibi hususlarla meydana gelir. Bütün bunlar râvinin zabtının sağlam olmadığını ve hadisin illetli olduğunu gösterir.³³ Bunlar hadislerdeki illetleri tesbit etmede yardımcı unsurlardır.

Senedde illet ise râvinin kesinlikle bir araya gelmediği bir râvi (şeyh)den hadis nakletmesi (tedfîs), senedde başkalarının böyle bir râviye (münkerü'l-hadîs) muhalefet etmeleri, mevşûl hadisi mürsel olarak nakletmesi ya da aksi, merfû rivayeti mevkûf yapması (vakf), bir seneddeki râvileri diğer senedin içine katması (idrac), başka hiçbir kimsenin nakletmediği rivayeti tek başına nakletmesi (münker), rivayetin diğer rivayetlerle çelişmesi (şuzûz), râvilerin baba ve oğul adlarını zikrederken takdim - tehir gibi yollarla değişiklik yapması (kalb), hadiste nokta hatası (tashîf) ya da hareke ve harf hatası yapma (tahrif) gibi yollarla olur.³⁴ Görüldüğü gibi gerek illetin tanımında gerekse illetin meydana gelme sebepleri ve geldiği yerler hususunda Ehl-i sünnet hadis usulü ile Şîa hadis usulündeki bilgiler örtüşmektedir.

1. 3. Zayıf Hadise Muallel Denip Denmeyeceğine Dair Tartışmalar

Hâkim en-Nîsâbûrî ve İbnü's-Salâh'ın illetin tanımında "sahih hadislerde bulunan cerhle alâkası olmayan gizli kusur" kaydını koymaları,³⁵ *illeti* ve *muallel* hadisi cerh ve tâ'dilden ayırmaktadır. Bu ayırım sonucu, zâhiri kusursuz

³⁰ Bk. Şâtî, *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 98-111.

³¹ Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûli'l-ahyâr*, 1/412.

³² Sözün kime ait olduğu belli ise bu *idrac* değildir. bk. Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû - Mevkûf İlişkisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 236.

³³ Bk. Şâtî, *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 191, 192, 223.

³⁴ Âmilî, *Vusûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahyâr*, 1/412.

³⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 90; Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, 359.

gözükmele birlikte uzmanlar tarafından diğer *şâhid* ve *mütâbî*lerini toplama; râviyi, şeyhlerini ve hadis elde ettiği yer ve zaman gibi hususları derin araştırma neticesinde gizli kusuru (illet) tesbit edilen rivayetlere *muallel* denilmiştir. Nevevî (ö. 676/1277) illeti, “zâhiri sâlim görünse de kapalı ve hadisi yaralayıcı bir kusur” olarak değerlendirmiştir.³⁶ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Hâkim ve İbnü's-Salâh'ın görüşünü benimseyerek hadisin muallel olarak nitelendirilebilmesi için gizli bir kusurunun tesbit edilmiş olmasını şart koşmuştur.³⁷ Buna Şîî kaynaklar tarafından da iktibas edilen bir misâl zikredeceğiz:

Ya'lâ b. Ubeyd < Süfyân es-Sevrî < Amr b. Dînâr < İbn Ömer < Nebî (s.a.v) “*Alıcı ve satıcı (birbirlerinden ayrılmadıkça) muhayyerdir*” hadisinin metni sahih olmakla beraber isnadı *muallel* olup sahih değildir. İsnadda yer alan Amr b. Dînar, Abdullah b. Dînar'ın kardeşidir. İkisi de sikadîr. Sevrî'nin ashâbı ondan rivayet etmişlerdir. Ya'lâ, Abdullah b. Dînar yerine kardeşinden naklederek vehimde bulunmuştur.³⁸

Öte yandan zikrettiğimiz *illet* tanımları, bazı ilel kitaplarında cerh edilen râvi ve rivayetlerle ilgili değerlendirmelere zıt gözükmektedir. Bu durum daha sonraki dönemde illet kavramında “genişleme olduğunu”, her türlü kusurun illet olarak değerlendirildiğini düşündürmektedir; buna açık cerh sebepleri de dâhildir. Nitekim Endülüslü ve Mağribli muhaddislerin çoğunluğuna göre hadisteki kusurun gizli olması şart değildir; kabul şartlarına uymayan irsâl, inkitâ, i'dâl, tedlîs ve iztrâb gibi kusurları ihtiva eden bütün rivayetler *mualleldir*. Bundan dolayı bazen kizbû'r-râvî, gaflet, sû-i hıfz gibi zayıflık sebepleri ilel olarak da nitelendirilmiş de bu isabetli değildir. Hatta Tirmizî, neshi illet sebeplerinden biri olarak kabul etmiştir.³⁹ Karışıklığa sebep olmamak için ilel kaynaklarındaki metrûk, münkerü'l-hadîs gibi râvilerin açık kusurlarına taalluk eden cerh tabirlerini, illete hamletmek gerekir.⁴⁰ Zira hadiste açık bir inkita varsa bu, rivayeti doğrudan münkatı ve zayıf yapar. Ancak muallel böyle değildir, zira onun râvisinin zâhîrde sika, rivayetin illetsiz olması gerekir. İşte zâhiri sahih görünen bir rivayetin derin araştırma sonucu kusuru tesbit edilmişse mezkûr kusura bağlı olarak bu rivayet yeni bir ad alır. Meselâ merfû olarak rivayet edilmiş olan bir hadisin araştırma sonucunda doğrusunun mevkûf olduğu

³⁶ Nevevî, *et-Takrîb*, 44.

³⁷ İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbnî's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hadi Umeyr (Riyad: Dâru'r-Raye, 1409/1988), 2/710, 745-746. 2/710, 745-746.

³⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 91; Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdü'tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu 'aleyhi ve sellem*, thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi (Medine: Mektebetü'l-İman, 1408/1987), 1/243.

³⁹ Tirmizî, *el-İlel*, 5/736; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 93; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44; Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûli'l-ahyâr*, 1/412.

⁴⁰ Abdürrahîm Saîd. *el-İlel fi'l-hadîs*, 26.

anlaşılsa⁴¹ bunun merfû şekli *muallel*, mevkûf şekli ise *sahih* adını alır.⁴² Meselâ İbn Ebî Hâtim < Babası Ebû Hâtim < Süleyman b. Ubeydillah er-Rakkî < Ubeydullah b. Amr < Abdümelik b. Umeyr < Câbir b. Semure isnadiyla nakledilen rivayete göre, birisi Resûlullah'a (s.a.v.) 'Ailemin giydiği elbise içinde namaz kılabilir miyim? diye sormuş, Resûl-i Ekrem, "Evet, ancak o elbiseye bulaşmış (onu necis hâle getiren) bir şey görürsen onu yıka!" buyurmuştur. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), babası Ebû Hâtim'in (ö. 277/890) bu hadis hakkında "Bu hadisi Süleyman b. Ubeydillah bu isnadla merfû olarak rivayet etmişse de o (Câbir b. Semure'nin [ö. 60/680] söz ve görüşü olup) mevkûftur"⁴³ dediğini dile getirmiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, isnadın zâhiri sahih olup sika râvi(ler), sikadan rivayet etmişse ve hadisin metninde zâhirî bir muhalefet ve teâruz yoksa cerh - ta'dîl ilminin bu noktada görevi biter, bundan sonra zâhiri kusursuz görünen hadiste gizli kusur bulunup bulunmadığını arama faaliyeti başlar. Bu, ilelül-hadîsin konusudur.⁴⁴ Bununla birlikte Tirmizî'nin (ö. 279/892) *İlel'*inde *bid'atü'r-râvi*, *ittihâm bi'l-kizb*, *fuşu'l-galat* gibi *metâinü aşere* içinde yer alan cerh sebeplerini zikretmesi⁴⁵ ile râvinin yalancı olması, hafızasının zayıflığı gibi cerh sebeplerinin hadisi illetli hâle getirdiği,⁴⁶ hatta Tirmizî'nin, neshi illet olarak değerlendirdiği dikkate alındığında, cerhin illetle çok sıkı bir ilişkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. *Sahîh muallel*, *sahih şâz* gibi taksimat,⁴⁷ her illet ve şâzın hadisi sahih olmaktan çıkarmayacağını ortaya koymaktadır.

İllet kavramının "gizli ve kapalı" anlamı, istilâhî mânasıyla alâkalıdır. Ancak Düzenli'nin de vurguladığı gibi pratikte illet, gizli olsun açık olsun hadisin sıhhatine zarar veren her türlü kusur olup ilel türü eserlerin muhtevasına uygun düşmektedir.⁴⁸ İlelül'-hadîs disiplininin açık-gizli bütün kusurları kapsayacak genişlikte bir muhtevaya sahip olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Bununla beraber zâhiri

⁴¹ "İçkiden sakınınız, çünkü o kötülüklerin anasıdır" sözünün Hz. Osman'a ait (mevkûf hadis) olduğu tesbit edilmiştir. Bununla birlikte o, hataen Hz. Peygamber'e izâfe edilmiştir (merfû hadis). Şu hâlde bu rivayetin merfû olarak rivayet edilmesi illetli, mevkûf şekli ise sahihtir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *İlelül'-hadîs*, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Hamîd, Halid b. Abdurrahman vd. (byy. Metâbiu'l-Hamidî, 1427/2006), 4/486.

⁴² Geniş bilgi için bk. Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû - Mevkûf İlişkisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 212-235.

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *İlelül'-hadîs*, 2/506.

⁴⁴ Tirmizî, *el-İlelül'-kebir*, derleyen Ebû Tâlib el-Kâdî, thk. Seyyid Subhî es-Sâmerrâî vd. (Beyrut: Âlemül'-Kütüb, 1409/1989), muhakkıkın mukaddimesi, 8.

⁴⁵ Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Muammer Fuad Abdülbâki (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 5/839.

⁴⁶ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44.

⁴⁷ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44.

⁴⁸ Bk. Düzenli, "Klasik Literatürdeki İlet Tanımı ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 117, 118.

⁴⁹ Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelül'-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV

sahih olan hadisin metninin ya da râvisinin gizli bir kusur/illet (mualllel) taşıması ile râvinin açık bir kusur taşıması (zayıf hadis) arasında, başka bir ifade ile *ilelül-hadîs* ile *cerh* arasında erken dönemde bir ayırma gidildiğini, daha sonra her türlü *illet* sebebinin cerh içinde değerlendirilmeye başlandığını söyleyebiliriz.

Şîa'ya gelince daha önce de ifade ettiğimiz gibi Şehîd-i Sâni'nin sahih hadis tanımı, hadisin illetli ve şâz olmaması gerektiği ve zabt şartına yer vermediği için tenkit edilmiştir. Bununla beraber Şehîd-i Sâni, ashâbımız sahih hadisin tanımında bu iki şartı zikretme de şâz ve illetli hadisi kabul etmemektedir. Ehl-i sünnet ise tanımda şart olarak aradıkları hâlde illetli ve şâz hadisleri kabul ederler diyerek kendisini savunmaktadır.⁵⁰ Adalet şartının zabtı ihtiva ettiği ileri sürülse de zabtın ayrıca zikredilmesi gerekir.

Şehîd-i Sâni'nin mualllel hadisi zayıf içinde değerlendirmesini Vehbî el-Âmilî problemler bulur. Vehbî el-Âmilî, Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tezhîb*'indeki mualllel rivayetler meselesini tartışır.⁵¹ Onun ifadesine göre hadis zâhirde illetsiz ve râvileri sika ise onların naklettiklerine, hadisin illetli olmama ihtimaline binaen, itimat edilir. Hadisin zımında illetli olması, onu zayıf yapmaz.⁵² Zira illeti henüz tespit edilememiştir ve hadisin zâhiri sahihtir. *İllet* ve *şuzûz* ise hadisin sahih olmasına engeldir. Bundan dolayı Şîi âlim Vehbî el-Âmilî'nin *şâz olmayan sahih*, *şâz sahih*; *illetli olmayan sahih* ve *mualllel sahih* gibi kategorilerden söz ettiği, gerek *mualllel sahihin* gerekse *şâz sahihin* reddedileceği görüşünde olduğu dikkat çekmektedir. Zira ona göre bir haberde illet olduğuna dair tek başına zan, haberin zayıf sayılıp reddedilmesi için yeterli değildir. Ancak illetin varlığı kesin biliniyorsa ya da zan, muteber bir zan ise bu durumda haber zayıf sayılır.⁵³ Vehbî el-Âmilî; "Şehîd-i Sâni, Tûsî'nin *Tezhîbü'l-ahkâm*'ında yer alan bazı ahbârın isnad ve metinlerde bu türden illetlerin çok sayıda olduğunu zannetmiştir" diyerek onun bu görüşüne katılmadığını ifade etmektedir. Vehbî el-Âmilî'ye göre Mâmekânî (ö. 1351/1932), iyice araştırmadan Şehîd-i Sâni'nin görüşünü benimsemiştir.⁵⁴ Ancak doğrusu, Tûsî'nin *Tezhîbü'l-ahkâm*'ın telif amacını ifade ederken belirttiği gibi, imamlardan nakledilen ahbâr arasında ihtilafli, münkâtı, mürsel, müdelles, müdrec, musahhaf, muzdarib rivayetlerin mevcut olduğudur.⁵⁵

Yayımları, 2020), 22/84.

⁵⁰ Şehîd-i Sâni, *el-Bidâye*, 1/130; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/253-254. Geniş bir değerlendirme için bk. İbrahim Kutluay, "İmâmet Nazariyesinin Şîa Hadis Metodolojisi Üzerindeki Tezâhürleri", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 11.

⁵¹ Bk. Vehbî Âmilî, *Buhûs fî ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*, 128-130.

⁵² Vehbî Âmilî, *Buhûs fî ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*, 129.

⁵³ Bk. Vehbî Âmilî, *Buhûs fî ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*, 119-130.

⁵⁴ Vehbî Âmilî, *Buhûs fî ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*, 130. O, Şehîd-i Sâni'nin her kitaba itimat ettiğini ileri sürerek onu eleştirmiştir.

⁵⁵ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî. *Tezhîbü'l-ahkâm*. thk. es-Seyyid Hasan Horsan.

2. İlelü'l-Hadîs İlimi

Bu başlık altında ilelü'l-hadîsin tanımı zikredilecek, ayrıca onun önemine, aralarında derin farklılıkların görüldüğü Ahbârî ve Usûlîler'in illet ve ilelü'l-hadîs konusuna yaklaşımlarına değinilecektir.

2. 1. Şîa'ya Göre İlelü'l-Hadîsin Tanımı ve Konusu

Yukarıda illetin tanımı üzerinde durmuş, Şîa hadis usulü kaynaklarının Ehl-i sünnet hadis usulü kaynaklarında geçen tanımları iktibas ettiklerini belirtmiştik. Şîa kaynaklarına göre, hadislerdeki gizli ve hadisin sıhhatine zarar veren illetleri inceleyen *ilelü'l-hadîsin*⁵⁶ konusu, "İsnadı zâhîren muttasıl gözüke de isnadın irsal ve inkita ya da idrac, iklab gibi kusurlarla hadisin metninin *muallal* olması" dir. Hâlbuki haberin delil olabilmesi için illetli olmaması gerekir.⁵⁷

İlelü'l-hadîs ilmi, zayıflardan daha çok, sika râvilerin ve meriviyatının durumu, onlara âriz olan her bir kusurun tetkiki ile ilgilenir. Bu ilmi kıymetli yapan husus budur. Bu maksatla *ilel* âlimleri çeşitli metotlar kullanırlar. İlelü'l-hadîs ilmi, râvinin vehm, ihtilat gibi sebeplerle zayıf sayılması gibi zabt kusurlarını inceler, muhaddisin rivayet ettikleri ile akranı olan diğer muhaddislerin rivayetlerini mukayese eder. Bu suretle hadisi zabt bakımından râvinin akranı arasındaki konumu belirlenmiş olur; zira bunun râvinin zabtının sağlam ya da zayıf olmasında rolü bulunmaktadır.⁵⁸ Görüldüğü gibi Şîa usûl kaynaklarında zikredilen bilgilerden de anlaşılabilir, ilelü'l-hadîs ilminin konusunun, uygulamada böyle gerçekleşme de, teorik olarak sika râviler ve rivayetleri olduğudur.⁵⁹

2. 2. İlelü'l-hadîs İlminin Önemi ve İletleri Tespit Etme Yolları

Hadis râvi ve metinlerine derin bir vukûfiyet gerektiren bu ilme muhaddisler büyük ehemmiyet atfetmişlerdir. Zahiri sahih görünen bir hadis, birçok yönden illetli olabilir; hâlbuki bu illetler tespit edilmedikçe hadisi mecrûh yapmaz; zira mecrûh bir hadis, sâkit ve zayıftır. Sika râvilerin illetli olduğunu bilmeden rivayet ettikleri rivayetlerde illete çok rastlanır. Bu durumda hadis ma'lûl/illetli sayılır.

Hadislerdeki illeti bilmenin yolu ve bu konudaki hüccet hıfz, derin anlayış ve bilgi sahibi olmak, hadisin çeşitli tariklerini bir araya getirip karşılaştırmak, râvilerin farklılaşmasına dikkat etmek, zabt ve sağlamlık durumlarını değerlen-

Tahran: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1363/1944), 1/2 (Mukaddime).

⁵⁶ Şehîd-i Sâni, *el-Bidâye*, 1/130; Âmilî, *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûli'l-ahyâr*, 1/412-413.

⁵⁷ Gureyfi, *Kavâidü'l-hadîs*, 233.

⁵⁸ Şâtî, *İlelü'l-hadîs fi Tehzîbi'l-ahkâm*, 54.

⁵⁹ Şâtî, *İlelü'l-hadîs fi Tehzîbi'l-ahkâm*, 301.

dirmektedir.⁶⁰ Nitekim Hâkim, hadis ilminin şubelerinden olan *ilelü'l-hadîs* önemini ifade sadedinde Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) "Bir hadisin illetini bilmem bana (daha önce rivayet hakkını elde etmediğim) yirmi yeni hadis yazmamdan daha sevimlidir" dediğini nakletmiştir.⁶¹ İlel konusunda uzmanlık ise sezgi ve ilhamla kazanılır ve bu, uzun bir tecrübe gerektirir. Bunu ifade sadedinde Abdurrahman b. Mehdî, "Hadisin kusurlarını tanımak ilhamla olur. Hadisi illetli diye nitelendiren bir münekkide 'Bunun illetli olduğunu nereden bildin?' diye sorsan onun bir delili yoktur (ancak onun illetli olduğunu tecrübe ve uzmanlığı ile bir şekilde bilir) demiştir.⁶² Keza İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), "O, hadis ilimlerinin üstünü, en hassası ve saygın olanlarındandır. Bu ilimde ancak hıfzı kuvvetli, uzman ve derin kavrayış sahibi kimseler mâhir olabilir" diyerek ilelü'l-hadîs âlimlerinde bulunması gereken özelliklere vurgu yapmıştır.⁶³

Şîî ulemâya göre de hadislerin isnad ve metinlerindeki illeti bilme, hadis ilimlerinin en büyüklerinden ve hassas olanlardandır. Bu sebeple ilelü'l-hadîs, üstünlük bakımından hadis ilimlerinin başında yer alır. Bu ilimde ancak hadislerin ve hadis ilimlerinin derinliklerine nüfuz edebilenler, hıfzı çok olanlar, bu alanla çok meşgul olanlar,⁶⁴ râvilerin hâl ve dereceleri konularında uzmanlaşanlar başarılı olabilir.⁶⁵ Bunların yanı sıra hadis münekkidinin sahih isnadları bilmesi, sika râvileri tanınması, beldelerin râvi ve rivayetlerine vâkîf olması, râvilerin vefat tarihlerini bilmesi, müdellis ve muhtelit olanlardan haberdâr olması gerekir.⁶⁶ Bundan dolayı hadislerin ihtiva ettiği illetleri, her muhaddis çabucak ve kolayca anlayamaz. Bu konuda bir misâl vermekle iktifa edeceğiz:

Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Verrâk < Ebû Hamîd Ahmed b. Hamdûn el-Kassâr < Müslim b. Haccâc isnadıyla naklettiği bir rivayete göre Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) hocası Buhârî'nin (ö. 256/870) yanına gelerek onu alnından öpmüş "Ey hocaların hocası, muhaddislerin seyyidi, ilel konusunda hadisin tabibi! Müsaade et, ayağını da öpeyim demiş ve size

⁶⁰ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44.

⁶¹ Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî' Muhammed en-Nisâburî Hâkim, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1424/ 2003), 359.

⁶² Hâkim, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, 359. Hâkim, Abdurrahman b. Mehdî'nin görüşlerini İbn Ebî Hâtîm'in *İlelü'l-hadîs*'inden (1/19) nakletmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, 1/19.

⁶³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 90.

⁶⁴ Şâtî, *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 58.

⁶⁵ Şehîd-i Sâni, *el-Bidâye*, 1/130; a. mlf., *er-Riâye*, 1/199; Âmilî, *Vusûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahyâr*, 1/412; Nasîrâbâdî, *el-Cevheretü'l-azîze*, 2/397; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/275; Sübhânî, *Usûlü'l-hadîs*, 114.

⁶⁶ Geniş bilgi için bk. Şâtî, *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 112-120.

Muhammed b. Selâm < Muhalled b. Yezîd el-Harrânî < İbn Cüreyc < Mûsâ b. Ukbe < Süheyl < Babası < Ebû Hüreyre < Nebî (s.a.v.) isnadıyla gelen ve meclisin kefâretine dair “*Kim bir mecliste bulunur ve orada yaygara ve ileri geri konuşmalar çoğalırsa meclisten kalkmadan önce şöyle dua ederse bu mecliste işlediği günahlar bağışlanır: “Sübhâneke Allâhümme ve bihmadik, lâilâhe illâ ente ve etübü ileyk/Allahım sana hamd ederek Seni bütün noksanlıklardan tenzih ederim. Senden başka ilah/ma’bud yoktur. Sana tevbe ederim”* şeklindeki metni nakletmiştir. Müslim hocası Buhârî’ye “Bu hadisin illeti nedir?” diye sorduğunda Buhârî, ‘Bu hoş bir hadistir. Dünyada bu konuda bu hadisten başka rivayet bilmiyorum. Ne var ki yukarıdaki isnad (tedlîs sebebiyle) malûldür. Buhârî, metni aynı olan hadisin sahih olan isnadını şöyle sevk etmiştir: ‘Buhârî < Mûsâ b. İsmail < Vüheyb < Süheyl < Avn b. Abdillâh...’⁶⁷ Buhârî’nin belirttiğine göre Mûsâ b. Ukbe’nin Süheyl’den hadis semâi bilinmemektedir.⁶⁸ Bu durumda Vüheyb’in zikredilmediği önceki hadisin isnadında tedlîs bulunmaktadır.

Hadis münekkitleri mevkûf rivayetleri merfû yapan, tedlîste bulunan râvileri tesbit etmişler ve rivayetleri konusunda dikkatli davranmışlardır. Meselâ İbn Adî (ö. 365/975), Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Şebîb el-Muammerî’nin (ö. 295/907) mevkûf hadisleri merfû olarak naklettiğini ve hadislere aslında olmayan eklemeler yaptığını tesbit etmiştir.⁶⁹

Hülâsa ilelü’l-hadîs ile cerh ve ta’dîl ilmi, Sünnet’i muhafaza ve müdafaa noktasında birbirini tamamlar. Şu farkla ki ilelü’l-hadîs, hadisin zâhiri sahih olsa da onu yaralayıcı gizli ve kapalı kusurları tespit etmeyi amaçladığından daha fazla uzmanlık gerektirmektedir. Bu ilimde zayıf râvilerin yanı sıra güvenilir râviler de zabt durumlarına göre mukayeseli olarak incelenir ve hataya düştükleri rivayetler belirlenir.⁷⁰

2. 3. Ahbârî ve Usûlîler’in illet ve İlelü’l-Hadîs Konusuna Yaklaşımları

Şîa’da iki hâkim ekol olan Ahbârî ve Usûlîler’in arasında illet ve ilelü’l-hadîs konusunda imamların ahbârına yaklaşımlarından kaynaklanan bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Mezkûr iki ekolün bu husustaki görüşlerini bilmeden ahbârın cerh ve ta’dîle ihtiyacı olup olmadığı iddiasını anlamlandırabilmek mümkün değildir.

⁶⁷ Hâkim, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, 361-362. Ahmed b. Hanbel’ın isnadı < Haccâc < İbn Cüreyc < Mûsâ b. Ukbe < Süheyl b. Ebî Sâlih < Babası < Ebû Hüreyre < Resûlullah (s.a.v.) şeklindedir. *Müsned*, 16/261.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr* (Haydarabâd: Dâru’l-Meârifî’l-Usmâniyye, ts.), 4/105.

⁶⁹ J. Brown, “Critical Rigor vs. Juridical Pragmatism: How Legal Theorists and Hadîth Scholars Approached the Backgrowth of Isnâds in the Genre of ‘Ilal al-Hadîth”, *Islamic Law and Society* 14/1 (2007), 10.

⁷⁰ Karagözoğlu, “İlelü’l-hadîs”, 22/49.

Kısaca ifade etmek gerekirse Şîa'nın aşağıda müstakil bir başlık altında inceleyeceğimiz ilelü'l-hadîse dair pek az çalışma yapmasının, hatta sahih hadisin tanımında illetli ve şâz olmama şartını zikretmemesinin temelinde, şeriatta karînelerle desteklenen ve mâsumlardan gelen haberleri (ahbâr), bunlarla amel edilmiş olmasını dikkate alarak kat'î ve yakîn ifade eden bir delil olarak kabul eden Ahbârî anlayış yatmaktadır. Bu sebeple Şîa içinde tarihî süreçte teşekkül eden Ahbârîyyûn (Ehl-i eser)⁷¹ ile Usûliyyûn'un (Ehl-i re'y) hadis anlayışları ile illet ve ilelü'l-hadîse yaklaşımlarını dikkate almak gerekmektedir.

Ahbârîler, hadisleri sahih ve zayıf olarak ayırmakta ve illeti zayıf hadis içerisinde mütalaa etmektedirler.⁷² Ahbârîler'e göre, müdekaddimûn dönemi fakîhlerinin yanında bulunan ve karîne ya da delillerle desteklenmiş haberler hüccettir.⁷³ Mâsum imamdan geldiği kat'i olmayan ve karînelerle desteklenmeyen haberlerde ise o haberin isnadını tetkik etmek gerekmektedir. Usûlîler'in aksine genel olarak Ahbârîler, cerh ve ta'dîl ilmine ehemmiyet vermemektedirler. Öyle ki onlar râvinin güvenilir olup olmasının değil, naklettiği hadisle amel edilip edilmemesinin ve bu konudaki şöretin esas alınacağını ileri sürmüşlerdir. Buna göre meşhur ve amel edilen rivayete aykırı olan haber terk edilir. Buradaki ölçü ricâl ilmi değildir.⁷⁴ Ancak rivayet meşhur değilse, onunla amel edildiği ya da ona muhalif bir rivayetin olup olmadığı bilinmiyorsa, bir râvi ya da rivayetle amel edenler ya da onu terkedener eşitse yahut da birbirine yakınsa nasıl hareket edileceği sorusu cevapsız kalmaktadır.

Ahbârîler'in isnadlarla az ilgilenmelerinin sebebi, *ahbâr* hakkındaki telakkileridir. Ahbârîler'e göre *Kütüb-i Erbaa*'daki hadislerin kaynağı *câmiler* olup onlar, iddia edildiğine göre mâsum imamların sayıları dört bini bulan talebeleri tarafından imamların kontrolünde tasnif edilen ve onayından geçen⁷⁵ *dört yüz asıla*⁷⁶ dayanmakta, dolayısıyla *asıllar* hem *câmilerin* hem de dolaylı olarak *Kütüb-i Erbaa*'nın kaynağını teşkil etmektedir. Bu anlayış, râvilerin araştırmaya gerek olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Hatta Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1692) yaptığı gibi, Şîi kaynaklardaki isnadların teberrüken zikredildiğini

⁷¹ Tûsî, tabii olarak Ahbârîler'in yanında *hasen*, *müvessak* ve bazı zayıf hadis çeşitleri ile ilgili istilahların bilgisinin olmadığını belirtmiştir.

⁷² "Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin Usûllere Yöneltilmiş Eleştiriler Üzerine Bazı Mülahazalar", 561-579.

⁷³ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, "Sistemik Ahbârîliğin Kurucusu Emîn el-Esterâbâdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eserinde İctihad ve Taklid Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (2021), 15.

⁷⁴ Vehbî el-Âmilî, *Buhûs fi ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*, 72.

⁷⁵ Geniş bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, *Şîa'da Hadis Rivayeti ve Isnad* (İstanbul: BSR Yayıncılık, 2011), 177-183; Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlü*, 50, 136.

⁷⁶ Asılların sayısı ihtilafli olup ancak "on altı" asıl neşredilmiştir. Nşr. Şeyh Mustafavî, Tahran: 1321/1904.

belirtenler vardır.⁷⁷ Onlara göre mütekaddimûn dönemi âlimleri mâsum olan imamlara zaman açısından yakın olduklarından onlardan gelen haberleri elde etmeleri daha kolaydı, onlar bu güvenle isnadlarda yer alan râvileri araştırmaya gerek duymamışlardır. Tûsî, bunlara mütekaddimûn muhaddislerinin yanında, isnad zayıflık içerse bile haberin doğruluğunu gösteren delillerin çok olduğu gerekçesini ilave etmiştir.⁷⁸

Usûlîler'e gelince, dönem itibarıyla Ahbârîlik'ten sonra geldikleri için bu karîneler, onlara gizli kalmış ya da onlara ulaşamamıştır. Delil teşkil edebilmesi için haber-i vâhidin sahih olması şart olduğundan isnaddaki râvilerin incelenmesi ve hadislerin kısımlara ayrılması kaçınılmaz olmuştur. Böylelikle haberin hadis türlerinden hangisine girdiğine bakılmıştır.⁷⁹ Rivayetlerin kaynağı ile araları açılınca Usûlîler'in onlardan şüphe duymaları ve ıstılahta ayırma gitmeleri ve yeni hadis terimleri ihdas etmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Bununla birlikte mütekaddimûn döneminde ortaya çıkan Ahbarîler ile müteahhirûn döneminde zuhur eden Usûlîler isnadı, "delillere dayanan" ve "delillere dayanmayan" şeklinde ikiye ayırmada ittifak etmişlerdir. Aynı şekilde karînelerle desteklenen ve mâsum imamdan geldiği kat'i olan haberle -senedi zayıf olsa bile- amel etme noktasında da ittifak etmişlerdir.⁸⁰ Nitekim Tûsî'ye göre bir haberin hücciyeti isnadın zayıflıktan sâlim olması, rivayeti sahih hâle getiren karîneleri⁸¹ taşıması gibi iki şarttan biri ile sabit olur. Mütekaddimûn ve müteahhirûn ulemâsı bu iki tür haberle amel etmiştir.⁸² Zira karîneli haberler ilim ifade ederler ve onlarla amel etmek caiz olur. İsnâaşerî fırka bu hususta icmâ etmiştir. Tûsî, onların hadis ve usûl kitaplarında rivayet edip kaydettikleri bu tür haberlerle amel etmede birleştiklerini, bunları reddetmediklerini gördüğünü vurgulamıştır.⁸³

⁷⁷ Muhammed b. Hasan Hür el-Âmilî, *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsîli mesâilü's-şerîa*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Müessesetü Âli Beyt li ihyâ't-Türâs, 1414/1993), 30/258.

⁷⁸ Gureyfi, *Kavâidü'l-hadis*, 16-19.

⁷⁹ Gureyfi, *Kavâidü'l-hadis*, 16-19.

⁸⁰ Gureyfi, *Kavâidü'l-hadis*, 23.

⁸¹ Hür el-Âmilî karîneleri şöyle sıralamıştır: a) Râvinin sika olması ve yalan söyleme âdeti olmadığından emin olunması, b) Hadisin, üzerinde icmâ olan *Asıllar'* da ya da sika kişilere ait kitaplarda yer alması, c) Hadisin Kütüb-i Erbaa'nın birinde tahrir edilmiş olması, d) Hadisin *ashâb-ı icmâdan* birinin kitabında yer alması, e) Çeşitli mutemet kitaplarda tekrar edilmiş olması, f) Kendisine muarız bir hadisin bulunmaması. Bk. Hür el-Âmilî, *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsîli mesâilü's-şerîa*. 30/244-246 (Hâtime); Abdülhâdî Fadlî, *Usûlü'l-hadis* (Beyrut: Merkezü'l-Gadîr, 1430/2009), 118-119; İbrahim Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü İle Mukayeseli Bir Çalışma* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 217.

⁸² Gureyfi, *Kavâidü'l-hadis*, 23.

⁸³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tûsî, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Rıza el-Ensârî (Kum: Sitare, 1417/1997), 51; Gureyfi, *Kavâidü'l-Hadis*, 23.

Bununla birlikte Ahbârîler'in savunduğu *Asıllardaki* bütün rivayetlerin zamanın imamına tasdik ettirildiği görüşü,⁸⁴ mücerret bir iddiadan ibarettir. Her ne kadar imamların talepleri tarafından derlenmiş olsa da *Asılların* sayılarının ve mahiyetinin tartışmalı olması ve *Asıllardan* ancak on altısının neşredilmesi,⁸⁵ imamların ahbârının olduğu gibi zabtedildiği iddiasını problemlili hâle getirmektedir. Ayrıca *Asılların câmilere* tam ve sağlam bir şekilde intikal edip etmediği de şüphelidir. Bu sebeple Mirzâ Ebu'l-Hasen eş-Şârânî (ö. 1902-1975), Muhammed Takî et-Tüsterî (1903-1995), Hâşim Ma'rûf el-Hasenî (1919-1983), Âsîf Muhsinî el-Afgânî (1935- 2019) ve Muhammed Bâkır el-Behbûdî (1928-2015)⁸⁶ gibi çağdaş Şîî âlimler, Şîa hadis kaynaklarını tenkide tâbi tutmuşlardır.

Netice olarak Usûlîler açısından *Kütüb-i Erbaa'* da zayıf rivayetlerin varlığı sabit⁸⁷ olduğuna göre bu durum, cerh- ta'dîl ile ilelü'l-hadîs ilimlerine başvurulmasını zorunlu kılmaktadır. Nitekim Usûlîler, *Kütüb-i Erbaa'*daki bazı hadislerin sahih, bir kısmının ise zayıf, hatta merdud olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁸⁸ Buna karşılık Muhammed Emin el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624) gibi Sistematik Ahbârîlik dönemi Ahbârîleri⁸⁹ metinler mâsum imamlardan, senedler ise imamların ashâbından geldiği için sened ve metinleri tetkik ve tahkik ihtiyacı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Son tahlilde Usûlîler'in bu hususta daha isabetli davrandıkları anlaşılmaktadır.⁹⁰

⁸⁴ Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfî*'sinin zamanın sefiri vasıtasıyla gâib imama arz edilip Gâib İmam Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin (255-/869-) onun hakkında "Şîa'mıza kâfidir" dediği nakledilse de *el-Kâfî*'de yer alıp tenkid edilen rivayetler bu iddiayı sorunlu hâle getirmektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub el-Küleynî, *el-Kâfî* (Beyrut: Menşûratü'l-Fecr, 1428/2007), 1/25; Abdullah b. Muhammed Hasan el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl fi ahvâli'r-ricâl* (Necf: yy. 1350/1932), 3/22.

⁸⁵ *Usûl-i sittete aşara mine'l usûli'l-evveliyye* (thk. Ziyâüddîn el-Mahmûdî), Kum: Dâru'l-hadîs lî't-tibâati ve'n-neşr, 1381.

⁸⁶ Öyle ki Behbûdî'ye göre *Kütüb-i Erbaa'*'nin ilki olan *el-Kâfî*'deki 16194 rivayetten ancak 4428'i sahihtir. Bu neredeyse dörtte birine tekâbül etmektedir.

⁸⁷ Celâlî'ye göre *el-Kâfî*'de 5072 sahih, 144 hasen, 178 müvessak -ki bu eksik zikredilmiştir- 302 kavî, 9485 zayıf rivayet bulunmaktadır. Bk. Seyyid Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî el-Celâlî, *Dirâyetü'l-hadîs*, thk. Seyyid Muhammed Cevad el-Hüseyinî (Beyrut: Müessesetü'l-'Âlâmî lî'l-Matbûât, 1435/2004), 265.

⁸⁸ Abdurrahîm Ahmed Kaveştî, *es-Sirâ' beyne'l-Ahbârîyyîn ve'l-Usûliyyîn* (London: Tekvîn, 1436/2015), 82.

⁸⁹ Muhammed Emîn el-Esterâbâdî - es-Seyyid Nureddin el-Amilî, *el-Fevâidü'l-Medeniyye ve's-Şevâhidü'l-Mekkiyye*, thk. Rahmetullah er-Rahmeti el-Erâkî (Kum: Müessesetü'n-Neşrî'l-İslamî, 1424), 181-182; Demir, "Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin Usûlîlere Yöneltilmiş Eleştiriler Üzerine Bazı Mülahazalar", 561 vd.

⁹⁰ Hûî, onların bu görüşünü tenkit etmiştir. Bk. Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim Müsevî el-Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs ve tafsilü tabakâti'r-rûvât* (Necf: Mektebetü'l-İmam el-Hûî, ts), 1/22.

2. 4. Şîa'da İlelü'l-Hadîse Dair Literatürün Az Olmasının Sebepleri

Şîa'da ilelü'l-hadîs ilmiyle ilgili müstakil eser sayısının pek az olduğu dikkat çekmektedir. Şîa'nın bu alanda yeterince eser telif etmemesinin sebeplerinin başında, yukarıda özetlediğimiz üzere özellikle Ahbârîler'in *Kütüb-i Erbad'*daki rivayetlerin kat'i olduğuna inanmaları ve ilelü'l-hadîs ilmine ihtiyaç duymamaları gelmektedir.⁹¹

Diğer bir sebep ise bu ilmin Tûsî'nin vurguladığı gibi "hadislerle ve râvilerin hâllerine vâkıf olmayı ve onlarla uzun süre iştiğal etmeyi ve güçlü bir hafızayı ve hıfzıtmeyi (hadislerin isnad ve metinleri ile, râvi biyografilerine vâkıf olmayı) gerektirmesidir. Dolayısıyla bu alanda çok az kişi söz sahibi olabilir.⁹²

Şîa'da ilelü'l-hadîs konusunda az sayıda müstakil eser telif edilmesinin yanında erken dönemde telif edilen eserlerin günümüze ulaşmamış ya da matbu olmamaları da önemli bir faktördür. Bu sebeple ilelü'l-hadîsle ilgili bilgiler, daha çok hadis usûlüne dair eserlerde yer almaktadır. Bununla birlikte Seyyid Hasan es-Sadr (ö. 1354/1935) *Nihâyetü'd-dirâye* adlı eserinde Şîa'da ilelü'l-hadîs ilmine dair bazı çalışmaların isimlerini kaydetmiştir.⁹³ Ricâl kitaplarında verilen bilgilerden hareketle *ilel* adı taşıyan eserlere;

a. Yûnus b. Abdîrrahman'ın *Kitâbü ilelî'l-hadîs ve Kitâbü'l-ilelî'l-kebîr*'i,⁹⁴

b. Ahmed b. Hâlid el-Berkî'nin *Kitâbü ilelî'l-hadîs*'i,

c. Fadl b. Şâzân'ın *Kitâbü'l-ilel*'i,⁹⁵

d. Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî'nin *Kitâbü'l-ilel*'i,⁹⁶

e. Seyyid Ali Sâhib'in *Risâle fi'l-ille ve'l-ma'lûl*'u,

f. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed Kâsım et-Tâlikânî'nin *Risâle fi'l-ille ve'l-ma'lûl*'ü⁹⁷ misâl olarak zikredilebilir.

Ne var ki mezkûr eserlerin günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir. Daha önemlisi bu eserlerin ilelü'l-hadîse tahsis edildikleri de kesin değildir. Kitabın adı

⁹¹ İbrahim Kutluay, *İmâmîyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 55-61.

⁹² Şâtî, *İlelü'l-hadîs fi Tehzîbî'l-ahkâm*, 58.

⁹³ Hasan es-Sadr, *Nihâyetü'd-dirâye*, 29.

⁹⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abbâs en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010), 427.

⁹⁵ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 295.

⁹⁶ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 87.

⁹⁷ Mektebetü'l-Bürücirdî, 1140. Bk. Muhammed Muhsin Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ tasânîfi'ş-Şîa* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1403/1983), 15/329.

ilel olarak belirlenmiş olsa da muhtevası hadisin yanı sıra ahkâma ya da fıkha yönelik de olabilmektedir.

3. Şîa Hadis Kaynaklarında İletli Hadisler ve Sebepleri

Yukarıda Şîa hadis usulü ve hadis kaynaklarında illetli hadislerin sebepleri irsal, inkita, tashîf ve tahrif, tedlîs ya da hatalı râviden rivayet etme, isnadda mechul râvinin yer alması, isnadın diğer rivayetle çelişmesi (ızdırab) ve mâna ile rivayet olarak özetlemiştik. Nitekim girişte de bahsettiğimiz çağdaş araştırmacılardan Âdil Abdülcebbar Sâmîr Şâtî *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbî'l-ahkâm li'ş-Şeyh et-Tûsî*⁹⁸ adlı bir çalışmada illet ve ilelü'l-hadîsle ilgili kıymetli bilgiler vermesinin yanında *Tehzîbî'l-ahkâm*'da yer alan bazı illetli hadisleri kitabının *Tehzîb'de İletli Hadisler* başlığını taşıyan son bölümünde *senedle ilgili olanlar, metinle ilgili olanlar* şeklinde iki başlık altında değerlendirmiş, onların illetlerine işaret etmiş ve buna dair pek çok örnek zikretmiştir. Şâtî'nin, illeti daha geniş mânada alarak zayıflık sebeplerini de illet içinde (muallal hadis olarak) değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Biz aşağıda illet sebeplerinin her birine birer örnek rivayet zikretmek suretiyle temas edeceğiz.

Şehîd-i Sâni (ö. 966/1559), “isnadın illetli olması” şeklindeki isnad türünün Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında çokça bulunduğunu ifade eder.⁹⁹ Yukarıda zikrettiğimiz Şîi araştırmacı Şâtî, mukaddime kısmında *ahbâr* arasındaki ihtilaf/teâruzlar sebebiyle Ehl-i sünnet gibi mezheplerin Şîa'yı tenkit ettiklerini, onların bu tenkitlerinin bu alanda bilgisi ve lafızların mânasını değerlendirmede basiretleri olmayan kimselerde şüphe uyandırdığını ifade etmiştir. O, “ihtilafli haberlerin ve birbiriyle çelişen hadislerin te'villeri ile ilgilenmek, dindeki en mühim işlerdendir” diyerek¹⁰⁰ niçin bu çalışmayı yaptığını temas etmektedir. Aşağıda illet sebepleri örnek hadisler üzerinden incelenecektir.

3. 1. İrsalden Kaynaklanan İlet

İrsâl kökünden ism-i mef'ûl formundaki *mürsel*, hadis terimi olarak, “tâbiîn neslinden birinin (sahâbeyi atlayarak) doğrudan Hz. Peygamber'den,¹⁰¹ daha genel bir tanımla râvinin mülaki olmadığı mâsum imamdan aradaki vasıtayı (imamın ashâbını) zikretmeden rivayette bulunmasıdır.¹⁰²

Tûsî; el-Hasan b. Muhammed < Bir adam < Abdullah b. el-Vaddâh < Ebû Basîr <

⁹⁸ Necef: el-Ârif li'l-matbûât, 2013.

⁹⁹ Şehîd-i Sâni, *er-Riâye*, 1/200; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/277-278.

¹⁰⁰ Vehbî el-Âmilî, *Buhûs fî ilmî'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Veczeti'ş-Şeyh el-Bahâi*, 294.

¹⁰¹ Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/254-255.

¹⁰² Sübhânî, *Usûlü'l-hadîs*, 107.

İmam Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık [ö. 148/765]) isnadıyla naklettiği haberde imama, vefat edip arkasında vâris olarak kocasını, annesini, babasını ve erkek kardeşlerini bırakan bir kadının (mirasının nasıl taksim edileceği) hakkında soruldu. İmam miras altı hisse olarak kabul edilir. Bundan kadının kocası, altı hissenin yarısını, yani üç hisse alır; baba iki adet üçte bir alır. Anne altıda bir alır, erkek kardeşler herhangi bir hisse almaz. Onlar (varlığı ile) annenin hissesinin azalıp babanın hissesinin artmasına sebep olurlar. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. ...”¹⁰³

Küleynî (ö. 329/941) ise aynı metni Humeyd b. Ziyâd < el-Hasan b. Muhammed b. Semâa < Ali b. el-Hasan b. Ribât < Abdullah b. Vaddâh < Ebû Basîr < Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık) şeklinde *irsal* ihtiva etmeyen muttasıl bir senedle nakletmiştir.¹⁰⁴ Şu hâlde Tûsî'nin isnadından Ali b. el-Hasan b. Ribât düştüğünden rivayet münkatî'dir. Bunun gibi *Tehzîbü'l-ahkâm*'da irsal sebebiyle illetli kabul edilmiş pek çok rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁵

3. 2. İnkıtadan Kaynaklanan İlet

Münkatî, (اِنْقِطَاع) fiilinin ism-i mef'ûlü olup “kesilmiş” anlamına gelir; ittisâlin zıddıdır.¹⁰⁶ Terim anlamı ise “ne tür inkita olursa olsun, senedi muttasıl olarak Hz. Peygamber'e ya da mâsum imama ulaşmayan hadis”tir.¹⁰⁷

Tûsî; el-Hüseyin b. Saîd < el-Kâsım b. Süleyman isnadıyla naklettiği haberde râvi el-Kâsım b. Süleyman, İmam Ebû Abdillâh'a (Ca'fer es-Sâdık) hastalığı sırasında borcunu ikrar ve itiraf eden bir kişinin borcunun ödenip ödenmeyeceğini sordu. İmam “Hasta olan kişinin bu vaziyette ne vâris (lerinden birin)e vasiyette bulunması caizdir ne de mûrisin itirafı” diye cevap verdi.¹⁰⁸

Tûsî'nin kaydettiğimiz bu isnadı, münkatîdir. Sahih olan isnad, el-Hüseyin b. Saîd < en-Nadr b. Süveyd < el-Kâsım b. Süleyman şeklindedir.¹⁰⁹ Zira el-Hüseyin b. Saîd, Kâsım'dan doğrudan hadis rivayet edemez. Bunun sebebi ikisi arasında en-Nadr b. Süveyd'in olmasıdır.¹¹⁰ *İnkita*, aynı hadisin farklı isnadlarının

¹⁰³ en-Nisâ 4/11. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, thk. es-Seyyid Hasan Horsan (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1944), 9/285.

¹⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 7/98.

¹⁰⁵ Diğer örnekler için bk. Şâtî, *İlelü'l-hadis fi Tehzîbü'l-ahkâm*, 229-236.

¹⁰⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, 3/1266; Mehmet Efendioğlu, “Münkatî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/12.

¹⁰⁷ Âmilî, *Vusûlü'l-ahyâr ilâ usûlü'l-ahyâr*, 1/407.

¹⁰⁸ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/200.

¹⁰⁹ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/137.

¹¹⁰ el-Hüseyin b. Saîd < en-Nadr b. Süveyd < el-Kâsım b. Süleyman isnadı için bk. Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*,

karşılaştırılması ile anlaşılır.¹¹¹

3. 3. Tashîf ve Tahriften Kaynaklanan İlet

Tashîf “sahifede hata etmek” demektir.¹¹² Bu kelimeden türetilen ism-i mef'ûl formundan *musahhaf* “hadisin isnadında yer alan râvilerde veya metninde değişiklik yapılmış haber”dir.¹¹³ *Tashîf* (musahhaf hadis) ile *tahrifin* (muharref hadis) farklı şeyler olduğunu, tashifin harfin noktasında, tahrifin ise harf ve harekede hata yapmaya dendiğini ifade edenler varsa da genel olarak âlimler bu ikisinin aynı anlama geldiği görüşünü benimsemişlerdir. *İsnadda tashîf*; hatalı yazmaktan, kelimelerin birbirine benzemesinden, harflerdeki nokta ve hareketlerden veya nokta koymayı ihmal etmekten yahut da hadisi semâ edenin onu iyi işitmemesinden, râvinin hadisin isnadında geçen bir ismi ya da metnindeki bir kelimeyi, okunuşu yakın olan bir kelime ile karıştırıp yanlış zabt etmesinden kaynaklanır.¹¹⁴ Meselâ Tûsî; Ahmed b. Muhammed < Abbâs b. Ma'rûf < Safvân < Salih en-Neylî < Muhammed b. Ebî Umeyr < Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık) isnadıyla naklettiği haberde Muhammed b. Ebî Umeyr, imama “Meni isabet etmiş yaygı üzerinde namaz kılabilir miyim? diye sormuş, imam “Bunda bir beis yoktur” cevabını vermiştir.¹¹⁵

Bu rivayetin senedinde yer alan Salih en-Neylî isminde tashîf bulunmaktadır. Doğrusu isnaddaki râvinin adının Salih en-Neylî değil es-Sekûnî olmasıdır. Zira Tûsî aynı lafızlarla bu haberi Ebû Abdillâh'tan (sahih isnadla) nakletmiştir. Şöyle ki onun ikinci isnadı; Tûsî < Ahmed b. Muhammed < Babası < Sa'd b. Abdillâh < Ahmed b. Muhammed < Salih < es-Sekûnî < Muhammed b. Ebî Umeyr < Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık) şeklindedir.¹¹⁶ Şu hâlde birinci isnadda, doğrusu es-Sekûnî olan isim, Salih en-Neylî diye zabtedilerek tashîf yapılmıştır.

3. 4. Tedlîsten ya da Hatalı Râviden Rivayet Etmekten Kaynaklanan İlet

Tedlîs sözlükte “bir malın kusurunu müşteriden gizlemek”, “göz boyamak”, “hile yapmak” gibi anlamlara gelir.¹¹⁷ Terim olarak *müddelles* “senedde bulunan kusur

4/178; 6/230; 9/359.

¹¹¹ Muhammed Bâkır el-Behbûdî, *İlelül-hadîs* (Tahran: İntişarat senâ, 1378/1958), 114.

¹¹² Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1384; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 24/ 5.

¹¹³ Şehîd-i Sâni, *el-Bidâye*, I, 127; Basrî, *el-Muknâatü'l-enîse*, II, 24; Molla Abdürrezzâk, *el-Vecize fî ilmi dirâyetü'l-hadîs*, 2/540-441; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/187; Sübhânî, *Usûlü'l-hadîs*, 77.

¹¹⁴ Şâtî, *İlelül-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 247.

¹¹⁵ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/370.

¹¹⁶ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 1/148.

¹¹⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/ 86.

gizlenerek rivayet edilen hadis” anlamında kullanılmaktadır.¹¹⁸ Bu hususta Şîi ulemânın Sünnî kaynaklardan alıp örnek olarak zikrettikleri bir hadise tekrar yer vereceğiz:

Ya'lâ b. 'Ubeyd (b. Ebî Ümeyye) et-Tanâfisî > Süfyânü's-Sevrî > Amr b. Dînar > İbn Ömer > Nebî (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste Resûlullah'ın (s.a.v.) “...Alıcı ve satıcı buldukları meclisi terkedip birbirlerinden ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler”¹¹⁹ buyurduğu nakledilmiştir.¹²⁰

Şîi âlim Mâmekânî'nin (ö. 1351/1932) belirttiğine göre Ya'lâ b. Ubeyd (b. Ebî Ümeyye) et-Tanâfisî'nin bu hadisi Amr b. Dînar'dan nakletmesi hatadır; doğrusu Abdullah b. Dînar olmalıdır; dolayısıyla bu isnad illetlidir. Küleynî'nin *el-Kâfî*'sinde ise bu rivayet; Muhammed b. Yahyâ > Ahmed b. Muhammed > İbn Mahbûb > Cemil b. Fudayl > Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık) isnadıyla ve aynı sözlerle geçer.¹²¹

Mâmekânî'nin ifade ettiğine göre, bu hadisin Sünnî kaynaklarda yer alan “yukarıdaki isnad” illetlidir; zira Ya'lâ b. Ubeyd, isnadda Amr b. Dînar'ın ismini zikretmişse de doğrusu Abdullah b. Dînar'dır. Bu durumda hadisin metni sahih ve merfû olsa da isnadı *mualleldir*.¹²² Bu noktada iki hususa işaret etmemiz gerekmektedir:

Bunlardan birincisi, Mâmekânî'nin tedlîsten ya da hatalı râviden rivayet etmekten kaynaklanan illete misâl olarak Sünnî hadis kaynaklarındaki bir rivayeti zikretmesidir. İkinci husus, Sünnî kaynaklarda Resûlullah'ın sözü (merfû hadis) olarak geçen bu rivayetin, Şîa kaynaklarında Ca'fer es-Sâdık'ın sözü olarak nakledilmiş olmasıdır. Şîa hadis usûlüne göre mâsum imamın söz, fiil ve onaylarının merfû sayıldığı bilinmektedir. Bu husus Şîa açısından problem olmasa da aslında Hz. Peygamber'e ait bir hadisin sanki hadisin ilk kaynağı imiş gibi Şîa kaynaklarında mâsum imama atfedildiği görülmektedir. Ehl-i sünnet açısından böyle bir haber, isnadından birden fazla kişi düştüğü için mu'dal, hatta muallaktır. Ayrıca merfû hadisin maktû yapılması söz konusudur. Şîa hadis kaynaklarındaki çoğu haber böyledir.

¹¹⁸ Bahâî, *el-Vecîze*, 1/543; Sübhânî, *Usûlü'l-hadis*, 114.

¹¹⁹ Hadisin diğer isnad ve kaynakları için bk. Buhârî, “Büyü”, 19, 22, 42, 43, 44, 46, 47; Müslim, “Büyü”, 43, 46; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 51; Tirmizî, “Büyü”, 26. Küleynî ve Tûsî, bu rivayeti Ca'fer es-Sâdık'ın sözü olarak nakletmiştir. Bk. Küleynî, *el-Kâfî*, 5/101; Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 7/20.

¹²⁰ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 44; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/277.

¹²¹ Krş. Küleynî, *el-Kâfî*, 5/101; krş. İbn Sinân > İbn Mahbûb isnadı ile benzeri nakledilmiştir. *el-Kâfî*, 5/101.

¹²² Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/277. Bu râvi, Süfyân es-Sevrî'den rivayetleri hariç, sika sayılmıştır. İbn Hacer ondaki problem “fihî leyyin” diyerek ifade etmiştir. Dokuzuncu tabakadaki râvilerden olduğu ve 200'lü yıllarda doksan yaşında iken vefat ettiği kaydedilmiştir. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer *Takrîbü't-Tehzîb*, yay. haz. Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 538.

3. 5. İsnadda Mechul Râvinin Yer Almasından Kaynaklanan İlet

Cehl (cehâlet) sözlükte “bilmemek, tanımamak”, “hadis öğrenimi ve öğretimi bilinmeyen”, “tek râvisi olan kimse” anlamındadır. *Cehâletü'r-râvi*, hadis öğrenimiyle meşhur olmamış veya âlimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir râvinin rivayet ettiği hadisin ve böyle bir râvinin sıfatıdır.¹²³ *Mechûlü'l-ayn* ise tek bir rivayeti olduğu için “kim olduğu bilinmeyen râvi”dir. Râvi hadis aldığı şeyhini zikretmeyip ya da bilinmeyen bir râviyi *haddesenî sika* (bana sika biri rivayet etti) ya da “itham edilmemiş biri rivayet etti” vb. diyerek isnadı sevk eder. Râvilerin hallerini araştırma, mechul râvileri tanıma son derece yararlıdır. İsnadda *mechûlü'l-ayn* (*mechûlü'z-zât*) olan râviden nakletme sebebiyle de hadis illetli hâle gelir. Meselâ;

Muhammed b. Ali b. Mahbûb > el-Amrekî el-Bûfekî > Ali b. Ca'fer > kardeşi Mûsâ'dan naklettiğine göre o, kardeşi İmam Mûsâ el-Kâzım'a (ö. 183/799) yolu kesilmiş veya eşyaları batmış olduğundan çıplak kalmış kişinin namaz vakti girmişse bu hâlde nasıl namaz kılacağını sordu. İmam Mûsâ el-Kâzım “*Eğer ot/yaprak gibi bir şey bulursa onunla (kaba) avret yerlerini örter. Rükû ve secde de yaparak namazını tamamlar; üstünü - başını örtecek hiçbir şey bulamazsa namazını ayakta îma ile kılar*” diye cevap verdi.¹²⁴

İsnadda aslında İbn Mahbûb ile el-Amrekî arasında Muhammed b. Ahmed el-Alevî olması gerekirken o, düşmüştür. Dolayısıyla bu rivayette inkıta bulunmaktadır. Ayrıca bu râvi, “*mechûlü'l-hâl*”¹²⁵ olduğundan rivayeti mualleldir.¹²⁶ Diğer bir misâl şöyledir:

Tûsî < Ahmed b. Muhammed < Muhammed b. Hassân < (İdrîs b. el-Hasan) < Ali < Ebû Abdillâh (Ca'fer es-Sâdık) isnadıyla gelen haberde imamın “(Şahitlik edeceğiniz mesele ya da olayı) avucunuzun içini bildiğiniz gibi bilmedikçe şahitlik yapmayınız” dediği nakledilmiştir.¹²⁷

¹²³ Aydınlı, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, 172, diğer tanımlar için bk. a.g. e. 172-173; Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru mustalahî'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1432/2011), 149.

¹²⁴ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/365.

¹²⁵ Muhammed Cevad el-Hüseynî'nin *el-Muayyen alâ Mu'cemi ricâlî'l-hadîs li's-Seyyid el-Hûî* adlı eserinde *Kütüb-i Erbaa'* da yer alan mechul râviler zikredilmiştir. Ayrıca II. Meclisî'nin (ö. 1110/1698) *Bihâru'l-envâr*'ında mechul olan rivayet ve râviler özellikle belirtilmiştir. Meclisî, (II. Meclisî) Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî, *Bihâru'l-envârî'l-câmia li-düeri ahhârî'l-eimmeti'l-athâr*, thk. Ali en-Namâzî eş-Şâhrûdî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1429/2008.

¹²⁶ Muhammed Bâkır Muhammed Mü'min Sebzevârî, *Zahîratü'l-meâd fî şerhi'l-irşâd* (Şîa Mektebetü'ş-Şâmîle), 3/296-297. Ancak es-Sebzevârî, arada ne atlanan bir râvi olduğunu ne de Şeyh et-Tûsî'nin bu rivayeti vaslettiğini tasrih etmiştir. A.mlf., aynı yer.

¹²⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 6/1148.

Bu rivayetin isnadında İdrîs b. el-Hasan yer almakta ise de onun biyografisi hakkında ricâl kitaplarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun *el-Kâfî*, *Tehzîbü'l-ahkâm* ve *el-İstîbsar*'da rivayetleri bulunmakta, altı yerde ismi geçmektedir. Mâmekânî, bu ravinin ricâl kaynaklarında hakkında bilgi verilmeyen râvilerden olduğunu belirtmiştir.¹²⁸

Şu hâlde *mechûlü'l-ayn* (kim olduğu belli olmayan râvi) olan bu râvi, aslında *metâinü aşere* içinde yer alan, râvinin adaleti ile ilgili *cehâletü'r-râvi* kusuruna dâhildir, dolayısıyla zayıftır. Bununla birlikte bu rivayet illetli olarak değerlendirilmiştir.

3. 6. İsnadın Diğer Rivayetle Çelişmesinden (Izdirab) Kaynaklanan İlet

Sözlükte *muzdarib* “Bir işteki karışıklık, düzende bozukluk”, “dalgaların birbirine çarpması” gibi anlamlara gelir.¹²⁹ Terim olarak *muzdarib*, “birbirine muhalif olarak rivayet edildikleri için metnin ve senedinin hangisinin esas alınacağına ihtilaf edilen hadis”tir. İhtilaf, ister tek bir râvide veya birçok râvide olsun, isterse ihtilaf müelliften veya istinsah edenlerden kaynaklansın hüküm aynıdır.¹³⁰ Aynı derecedeki iki râvinin birbirine zıt rivayeti arasında tercih yapamama anlamındaki *izdirab*, hadislerde görülen en önemli illetlerden olup râvinin zabtının iyi olmamasından kaynaklanır. Öyle ki râvi hadis aldığı şeyhlerini ve onlardan hadis alan râvileri tam olarak temyiz edemez.

Izdirab senedde, metinde veya her ikisinde olabilir. Meselâ *senedde izdirab*, râvinin bir defasında babası vasıtasıyla dedesinden rivayette bulunması, başka bir defasında ise babasını zikretmeden dedesinden rivayette bulunması ya da bu ikisi dışında üçüncü bir kişiden nakletmesidir.¹³¹

3. 6. 1. Izdirabın Senedde Olması

İsnadda râviler takdim ve tehir edilmişse veya fazladan râvi eklenmiş veya bir ravi çıkarılmışsa, başka bir isnadda olan râvi zikredilmemişse bu tür durumlar *isnadda izdiraba* girer. Izdirabın senedde olmasına aşağıdaki haber örnek olarak zikredilebilir:

Tûsî < el-Hasan b. Muhammed < Muhammed b. el-Hasan el-Attâr < Babası < Ebû Abdillah (Ca'fer es-Sâdik) isnadıyla gelen rivayete göre o şöyle demiştir: “*İkindi*

¹²⁸ Mâmekânî, *Tenkihü'l-makâl*, 8/320; Şâtî, *İlelü'l-hadis fi Tehzîbi'l-ahkâm*, 265.

¹²⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 1/254.

¹³⁰ Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye*, 1/285; Sübhânî, *Usûlü'l-hadis*, 117.

¹³¹ Muhammed Bâkır b. Muhammed el-Hüseynî es-Esterâbâdî Dâmâd (Mîr Dâmâd), *er-Revâhişü's-semâviyye fi şerhi ehâdisi'l-İmâmiyye* (Kum: Mektebetü Âyetullahi'l-Uzma el-Mar'aşî en-Necefi, 1041/1631), 190; Şâtî, *İlelü'l-hadis fi Tehzîbi'l-ahkâm*, 255.

namazını vaktinde kılmayı, güneşin batma(ya yüz tutma)sından evvel kılmamdan daha çok severim.”¹³² “Güneş batmadan evvel kıldığımda (vaktinde eda etmemiş olacağımdan) onun sevabını umamam; ikindi vaktinde kıldığımda ise o geçerli olup kabul edilir.”¹³³

Bundan sonra el-Hasen b. Muhammed b. Semâa < Muhammed b. el-Hasan el-Attâr < Abdullah b. Süleymân < Ebû Abdillâh isnadıyla zikredilen rivayette imamın “*Öğle namazını ikindi vaktinde kılarım*” dediği nakledilmiştir. Hadisin devamı ayındır. Bu rivayetin isnadında *ızdırab* bulunmakta olup bu, râvi el-Attâr’dan kaynaklanmaktadır. Zira o, hadisi bir defasında babası Hasan’dan, diğer seferinde Abdullah b. Süleymân’dan nakletmiştir.¹³⁴

3. 6. 2. Iızdırabın Bazen Metinde Olması

Hadisin metninde bir kelime veya ibarenin başka bir kelime ve ibare ile değiştirilmesi, tashîf yapılması, metnin ihtisar yoluyla nakledilmesi, hazifte bulunulması gibi hususlar, metinde ızdıraba girmektedir. Iızdırabın metinde olmasına aşağıdaki haber misâl olarak zikredilebilir:

Tûsî < Ahmed b. Muhammed < el-Hasan b. Mahbûb < Cemîl < Semâa < İmam Ebû Abdillâh (Ca’fer es-Sâdık) isnadıyla nakledilen bir habere göre, İmam Ca’fer es-Sâdık’a ‘Bir kişi cemaatle kılınan namaza bir rek’at kılındıktan sonradan yetişmiş olsa, imam vehimde bulunup dört rek’atlı namazı beş rek’at olarak kıldırılmışsa bu durumda *sâbık*, nasıl hareket etmeli?’ diye soruldu. İmam, ‘*Bu kişi, beşinci rek’atı (yeniden kılıp) iade ederek namazı tamamlar; imamın vehmetmiş olması dikkate alınmaz*’ diye cevap verdi.¹³⁵

Sadûk < el-Hasan b. Mahbûb < Cemîl < Semâa < İmam Ebû Abdillâh (Ca’fer es-Sâdık) isnadıyla sevk edilen diğer bir rivayette ise aynı soruya, Ca’fer es-Sâdık ‘*İmam bu rek’ati kaza eder, imamın vehmetmiş olması dikkate alınmaz*’ şeklinde cevap vermiştir.¹³⁶

Tûsî’nin kaydettiği rivayette, mezkûr kişinin (dördüncü rek’ata yetişememiş olsa onu nasıl kılıyorsa aynı şekilde) beşinci rek’atı (eda gibi kılarak) “iade edeceği”,

¹³² Krş. Küleynî, *el-Kâfi*, 5/101; krş. İbn Sinân > İbn Mâhbûb isnadı ile benzeri nakledilmiştir. *el-Kâfi*, 5/101.

¹³³ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/380.

¹³⁴ Şâtî, *İlelül'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 256.

¹³⁵ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 3/586. Metinde ızdırabla ilgili diğer misâller için bk. Şâtî, *İlelül'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, 297-300.

¹³⁶ Sadûk (İbn Bâbeveyh) Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh* (Beyrut: Müessesetü'l-İlmi li'l-Matbûât, 1406/1986), 1/282.

Şeyh Sadûk'un tahrir ettiği rivayette ise onu "kaza edeceği" ifade edilmektedir. Bu iki rivayetin râvileri ve mesele aynı, ancak verilen şer'î hüküm farklıdır. Dolayısıyla iki rivayet arasında tenakuzdan kaynaklanan *ızdırab* bulunmaktadır.

3. 7. Mâna ile Rivayetten Kaynaklanan İlet

Mâna ile rivayet, hadislerde bulunan problemlerin en önemli sebeplerindendir. Bununla birlikte hadislerin çoğu, tabîi olarak mâna ile rivayet edilmiştir. Mâna ile rivayeti ve ondaki problemi tesbit etmenin yollarından biri, hadisin bütün tariklerini bir araya getirmek ve isnadlarını karşılaştırmak, aralarındaki lafız farklılıklarını belirlemektir.

Tûsî < el-Hasan b. Mahbûb < Ebû Eyyûb el-Hazzâz < İmam Ebû Ca'fer (Muhammed el-Bâkır) isnadıyla gelen habere göre Ebû Eyyûb el-Hazzâz, mâsum imama 'Kişi kölesini dövdü, o da bunun sonucunda öldü. Bu durumda ne gerekir?' diye sormuş imam, "Bu kişi, bir köle azat eder" şeklinde cevap vermiştir.

Bu hadis mâna ile rivayet edilmiştir; zira Tûsî onu başka tariklerden lafız farklılığı ve bazı tafsilata yer veren ziyade ile rivayet etmiştir. Tûsî'nin aşağıdaki kaydettiği rivayette konu ile ilgili bazı tafsilat yer almaktadır.

Tûsî < Ahmed b. Ahmed < el-Hasan b. Mahbûb < Ebû Eyyûb < Humrân < İmam Ebû Ca'fer (Muhammed el-Bâkır) isnadıyla nakledilen rivayette imama kölesini öldüren kişi hakkında sorulmuş, İmam "Bu kişi bir köle azat eder, iki ay peş peşe oruç tutar ve Allah'a (azze ve celle) bu günahından dolayı tevbe eder" şeklinde cevap vermiştir.¹³⁷ Ayrıca Küleynî; Muhammed b. Yahyâ < Ahmed b. Muhammed < İbn Mahbûb < Ebû Eyyûb Hümrân < İmam Ebû Ca'fer (Muhammed el-Bâkır) isnadıyla aynı konudaki metni biraz tafsilatlı olarak kaydetmiştir.¹³⁸

Görüldüğü gibi Ehl-i sünnet hadis usulünde olduğu gibi Şîa hadis usulü ve hadis kaynaklarında da irsal, inkita, tashîf ve tahrif, tedlîs ya da hatalı râviden rivayet etme, isnadda meçhul râvinin yer alması, metnin diğer rivayetle çelişmesi (*ızdırab*) gibi hususlar illet olarak değerlendirilmektedir. Bu kusurlar açık olabildiği gibi bazen ancak ilelül-hadîste uzman âlimlerin anlayabileceği şekilde gizli de olabilmektedir. Söz konusu (gizli) kusurları ihtiva eden hadisler *muallel* sayılmaktadır.

¹³⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 10/1923.

¹³⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 7/3303.

Sonuç

İlelü'l-hadîsin alanı, sika râvilerin rivayetleridir; amacı ise onlara karışan hata, vehm gibi kusurları tespit etmektir. İlelü'l-hadîs ilmi ve tenkit sistemi, cerh ve ta'dilden daha geniştir. Cerhte râvi hakkında bir kaç kelime veya cümle ile değerlendirme yapılırken ilelü'l-hadîste râvinin her bir şeyhten aldığı hadislerini, bir hadisi ne zaman ve nerede elde ettiğini, onu unutmuşsa bunun zamanını, nasıl elde edip (tahammül) nasıl naklettiği (eda) gibi hususları bilmek gerekir. Râvi ya da rivayet hakkında inkıta, irsal, i'dâl, idrac, kalb gibi râvinin cerhine sebep olan lafızlar müştereken cerh ve ta'dilin ve ilelü'l-hadîs ilminin konusudur. Şu farkla ki söz konusu kusurlar, sika ravide ve sahih hadiste olup gizli ve derin araştırma ve tecrübe sonucu tespit edilebiliyorsa bu illet adını alır ve bununla ilelü'l-hadîs ilmi ilgilenir. Bu sebeple ilel kitaplarında bir hadisin kusuru beyan edilirken râvisi hakkında *metrûk* ve *münkerü'l-hadîs* gibi cerhe taalluk eden tabirler kullanılmışsa bunları *ilele* hamletmek gerekir.

Güçlü hafıza sahibi olup hadislerin isnad ve metinlerini iyi tanıyanı, râvilerin biyografilerine vâkif âlimlerin söz sahibi olabildiği *ilelü'l-hadîse* dair Ehl-i sünnet âlimleri önemli çalışmalar yapmışlardır. Buna karşılık Şîi ulemânın bu alanı ihmal edip ilel hususunda pek az çalışma yaptıkları, kaynaklarda varlığından bahsedilen ilel kitaplarının, günümüze ulaşmadıkları için mahiyetinin tam olarak bilinmediği söylenebilir. Ehl-i sünnet âlimleri arasında ilelü'l-hadîs ilminde söz sahibi olanlar, yıllarca hadislerin isnad ve metinleriyle meşgul olarak elde edilebilen tecrübe ve ihtisas sahibi muhaddis ve münekkittlerdir. Zikredilen zorluklardan dolayı bu özellikleri haiz muhaddislerin çok az olduğu belirtilmelidir.

Ehl-i sünnet'e nisbetle Şîi âlimlerin en zor ilimlerden olan ilelü'l-hadîsle daha az ilgilenmelerinin sebebi olarak ilk zikredilmesi gereken husus, Ahbâriler'in *Kütüb-i Erbaa'* da olan güvenleri, mezkûr kaynaklardaki *ahbârî* sahih hatta kat'î olarak nitelendirmeleri, bunun tabîi sonucu olarak ne cerh ve ta'dîle, ne de ilelü'l-hadîse ihtiyaç duymalarıdır. Bu tesbit, onlardan farklı düşünen Usûlîler'in cerh ve ta'dil ilminde olduğu kadar bu alanda da yeterli çalışma yapmalarını gerektiriyorsa da vâkıanın böyle tezahür etmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte genel olarak cerh ve ta'dîle ve hadislerdeki illetlerle daha çok mâsum imamlara ait *ahbârî* da yer alan problemleri fark eden Usûlî ulemânın ilgilendiği ifade edilebilir. Nitekim Tûsî; hocası Şeyh Müfid'in *el-Muknia's*ın şerhi olan *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında irsal, inkıta gibi illetlerle ma'lul olan çok sayıda rivayete yer vermiş ve daha sonra telif ettiği *el-İstibsâr*'ında ise özellikle rivayetlerdeki ihtilafları *takıyyeye* haml, tahsis gibi metotlarla izah edip gidermeye çalışmıştır. Şîa kaynaklarında pek çok haber birbiriyle çeliştiğinden mezkûr problemi Tûsî'nin böyle aşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Şehîd-i Sâni ise bazı Şîi âlimler tarafından, Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında yer

alan birtakım *ahbârın* isnad ve metinlerinde, onları zayıf yapan illetlerin çok sayıda olduğunu ifade ettiği için tenkit edilmiştir. Şehîd-i Sâni'ye yöneltilen bu tenkitte, Tûsî'yi ve eserini müdafaa gayretinin ağır bastığı söylenebilir. Hâlbuki *Tehzîbü'l-ahkâm*'da yer alan bazı *ahbârın* gerek metinlerinde gerekse isnadlarında inkıta, irsal, ta'lik, idrac, tedlîs, tashîf, ızdırab, şuzûz gibi kusurların mevcudiyeti Şehid-i Sâni'yi haklı çıkarmaktadır; zira münkati, mürsel, muallak, müdelles, müdrec, musahhaf, muzdarib gibi hadis türleri zayıf hadise dâhildir.

Gerek Sünnî gerekse Şiî âlimlerin, sahih hadisi *şâz olmayan sahih*, *şâz sahih illetli olmayan sahih* ve *muallal sahih* gibi kısımlara ayırdıkları, haberin illet ihtiva ettiği kesin olarak tesbit edilmedikçe ya da muteber bir zan olmadıkça mücerred zannın, mezkûr haberin zayıf sayılıp reddedilmesi için kâfi olmadığı görüşünü benimsedikleri görülmektedir.

Hadis usûlü eserlerinde yapılan tanımlamalar hadisteki inkıta, irsal, tedlîs, idrac, tashîf gibi kusurlar zâhirse bunların tesbit edildiği hadisin münkati, mürsel, muallak, müdelles, müdrec, musahhaf, muzdarib adını alarak zayıf hadis kategorilerinden birine gireceğini göstermektedir. Bununla birlikte bu tanıma tam riayet etmeyen ilelü'l-hadîse dair eserlerin muhtevası, her tür zayıf hadise muallal denip denemeyeceği sorusunu gündeme getirmektedir. Öyle ki Şiî araştırmacı Şâtî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* üzerine yaptığı *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbü'l-ahkâm* adlı çalışmasında, *metâinü aşere* içinde yer alan ve hadisi zayıf yapan hususların, eserin adından da anlaşılacağı üzere, aynı zamanda illet olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu durum, illetin "sahihsiz hadiste ve sika râvilerle ilgili olup ancak uzmanlarının tesbit edebildiği gizli kusur" olduğu şeklindeki tanım ve şartla örtüşmemektedir. O hâlde, açık olsun gizli olsun, ya her türlü zayıflığın illet kabul edilmesi ya da gerek zayıf hadisle *muallal*, gerekse *cerh* ve *ta'dîl* ile *ilelü'l-hadîs ilmi* arasındaki farkın korunarak birbirlerinden istifade etseler de, her iki ilmin kendi sınırları içinde kalmaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaût, Âdil Mürşîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Âmilî, Hüseyin b. Abdissamed el-Hârisî. *Vusûlü'l-ahbâr ilâ usûli'l-ahyâr*. Bağdat: Mecmau'l-İmam Hüseyin, 2015.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Mukaddime). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.
- Bahâî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Hârisî el-Hemedânî. *el-Vecîze fî ilmi'd-dirâye*" (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde), thk. es-Seyyid Hasan el-Hüseynî Âli'l-Müceddid eş-Şirâzî I-II. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1382/1962.

- Basrî, Mühezzibüddîn Ahmed b. Abdullah er-Rıza. *el-Mukniatü'l-enîse ve'l-mukniatü'n-nefîse*. thk. Ali Rıza Hezzâr (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde), yay. haz. Ebû'l-Fazl Hâfızân el-Bâbilî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003.
- Behbûdî, Muhammed Bâkır. *el-İlelül-hadîs*. Tahran: İntişarat Senâ, 1378/1958.
- Brown, J. "Critical Rigor vs. Juridical Pragmatism: How Legal Theorists and Hadîth Scholars Approached the Backgrowth of Isnâds in the Genre of 'Ilal al-Hadîth". *Islamic Law and Society* 14/1 (2007), 1-41.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *et-Târihu'l-kebîr*. Haydarabâd: Dâru'l-Meârîfî'l-Usmâniyye, ts.
- Celâîf, Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî. *Dirâyetü'l-hadîs*. thk. Seyyid Muhammed Cevad el-Hüseyinî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâmî li'l-Matbûât, 1435/2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-İlûga ve Sihahu'l-Arabiyye*. 5/1773. thk. Ahmed Abdülgafûr Atar. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, 1376/1956.
- Cizâvî, Eşref. *İlmü'l-hadîs beyne asâleti ehli's-sünne ve intihâli's-Şîa*. Mısır: Dâru'l-Yakîn li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1430/2009.
- Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfû - Mevkûf İlişkisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Dâmâd, (Mîr Dâmâd) Muhammed Bâkır b. Muhammed el-Hüseyinî es-Esterâbâdî. *er-Revâhişü's-semâviyye fî şerhi ehâdisi'l-İmâmiyye*. Kum: Mektebetü Âyetullahi'l-Uzmâ el-Mar'âş en-Necefi, 1041/1631.
- Demir, Abdülalim. "Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin Usûlilere Yönelttiği Eleştiriler Üzerine Bazı Mülâhazalar". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâki*- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası). edit. Teceli Karasu, Mahsuni Aytepe, 561-579. İstanbul: İSAV, 2021.
- Demirel, Serdar. *Ulûmü'l-hadîs beyne Ehli's-sünne ve'l-cemâah ve's-Şîati'l-İmâmiyye el-İsnâ Aşariyye*. International Islamic University of Malaysia (IIUM). IIUM Press, 2009.
- Düzenli, Muhittin. "Klasik Literatürdeki İlet Tanımı ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2009), 97-121.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muallel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Efendioğlu, Mehmet. "Münkatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Engin, Sezai. "Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sihat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/31 (2015), 141-165.
- Esterâbâdî, Muhammed Emîn - el-Amilî, es-Seyyid Nureddin. *el-Fevâidü'l-Medeniyye ve's-Şevâhidü'l-Mekkiyye*. thk. Rahmetullah er-Rahmeti el-Erbilî. Kum:

- Müessesetü'n-Neşri'l-İslamî, 1424.
- Fadlî, Abdülhâdî. *Usûlü'l-hadîs*. Beyrut: Merkezü'l-Gadîr, 1430/2009.
- Ferahidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. *Kitâbü'l-ayn*. 1/88. thk. Mehdi Mahzumî, İbrahim Samerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-Alemî, 1408/1988.
- Gureyfi, Muhyiddîn el-Müsevî. *Kavâidü'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1406/1986.
- Hâkim, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî' Muhammed en-Nisâburî. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Hasan es-Sadr. *Nihâyetü'd-dirâye fî şerhi'r-risâle el-mevsûme bi'l-vecîze li'l-Bahâf*. nşr. Mâcid el-Garbvî, by. yy. 1413.
- Hâşimî, Seyyid Ali Hasan. *Buhûs fî nakdi rivâyeti'l-hadîs*. Kum: Menşûrâtü Nâzirîn, 1429/2008.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Hâşim Müsevî. *Mu'cemü ricâlil-hadîs ve tafsilü tabakâti'r-rüvât*. Necef: Mektebetü'l-İmam el-Hûî, ts.
- Hür el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî. *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsili mesâilü's-şerîa*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâfî. Kum: Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, 1414/1993.
- Hâşimî, Seyyid Ali Hasan. *el-Buhûs fî nakdi rivâyeti'l-hadîs*. Kum: Menşûrâtü Nâzirîn, 1329/2008.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed b. İbrahîm Hamevî. *el-Menhelü'r-revi fî muhtasar ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *İlelü'l-hadîs*. thk. Sa'd b. Abdillâh el-Hamîd, Halid b. Abdurrahman vd. by.: Metâbiu'l-Hamidî, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebi' b. Hâdi Umeyr. Riyad: Dâru'r-Râye, 1988.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehziib*. yay. haz. Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1423/2002.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaveştî, Abdurrahîm Ahmed. *es-Sirâ' beyne'l-Ahbâriyyîn ve'l-Usûliyyîn*. London: Tekvîn, 1436/2015.
- Kutluay, İbrahim. "İmâmet Nazariyesinin Şîa Hadis Metodolojisi Üzerindeki Tezâhürleri". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 3-35.
- Kutluay, İbrahim. *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*. İstanbul: Rağbet Yayınları,

2012.

Kutluay, İbrahim. "Sistematik Ahbârîliğin Kurucusu Emîn el-Esterâbâd"nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eserinde İctihad ve Taklid Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (2021), 13-40.

Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadîs Usûlü Ehl-i Sünnet Hadîs Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâfî*. Beyrut: Menşûratü'l-Fecr, 1428/2007.

Mâmekânî, Abdullah b. Muhammed Hasan. *el-Mikbâsü'l-hidâye fî ilmi'd-dirâye*. Kum: Müessesetü Âli Beyt, 1339/1921.

Mâmekânî, Abdullah b. Muhammed Hasan. *Tenkîhu'l-makâl fî ahvâlî'r-ricâl*. Necef: yy. 1932.

Meclisî, (II. Meclisî) Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali. *Bihârü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbârî'l-eimmeti'l-athâr*. thk. Ali en-Namâzî eş-Şâhrûdî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1429/2008.

Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*. Tahran: Daru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1403/1983.

Molla Abdürrezzâk b. Ali Rıza el-Hâirî el-İsfehânî el-Hemedânî. *el-Vecîze fî ilmi dirâyeti'l-hadîs*. thk. Rıza Kubâdlû (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde I-II), yay. haz. Ebû'l-Fazl Hâfızân el-Bâbilî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccac. *Sahîhu Müslim*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Nasîrâbâdî, es-Seyyid Ali Muhammed el-Hindî. *el-Cevheretü'l-azîze fî şerhi'l-vecîze*. thk. Muhammed el-Bereket ve Nimetüllah el-Celîlî (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde I-II). yay. haz. Ebû'l-Fazl Hâfızân el-Bâbilî. Kum: Dâru'l-hadîs, 1424/2003.

Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abbâs. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010.

Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik sallallâhu aleyhi ve sellem*. thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefî. Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye. 1405/1985.

Usûl-i sittete aşara mine'l usûli'l-evveliyye. thk. Ziyâüddîn el-Mahmûdî. Kum: Dâru'l-Hadîs li't-tibâati ve'n-Neşr, 1381.

Sadr, Seyyid Hasan. *Nihâyetü'd-dirâye*. thk. Mâcid Garabâvî. Tahran: Neşru'l-Meşar, 1438/2018.

Sadûk, (İbn Bâbeveyh) Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin. *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986.

Sahibü'l-Meâlim, Hasan b. Zeyniddin el-Âmilî. *Münteka'l-cümân*. Kum: Mektebetü Ehlî'l-Beyt, 1362/1943.

Saîd Hemmâm Abdürrahîm. *el-İlel fî'l-hadîs Dirâse menheciyye fî dav'i Şerhi ilelî't-*

- Tirmizî li İbn Receb el-Hanbelî* (by. ts. 1400/1980.
Sebzevârî, Muhammed Bâkır Muhammed Mü'min, *Zahîratü'l-meâd fî şerhi'l-irşâd* (Şîa Mektebetü's-Şâmile).
- Seyyid, Cemal b. Muhammed. *İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye ve cühûdühû fî hıdmeti's-sünneti'n-nebeviyye ve ulûmihâ*. Medine: Câmîatü'l-İslâmiyye, 2004.
- Sübhânî, Ca'fer. *Usûlü'l-hadîs ve'l-ahkâm fî ilmi'd-dirâye*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1425/2004.
- Şâtî, Âdil Abdülcebâr Sâmir, *İlelü'l-hadîs fî Tehzîbi'l-ahkâm*, Necef: Şirketü'l-Ârif li'l-A'mâl, 1435/2013.
- Şehîd-i Sâni, Ebû Muhammed Zeynüddîn b. Ali Âmilî. *el-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*. thk. Gulâm Hüseyin Kayseriyyaha (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde I-II). yay. haz. Ebû'l-Fazl el-Hâfızân Bâbulî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003.
- Şehîd-i Sâni, *er-Riâye li hâli'l-bidâye fî ilmi'd-dirâye*. thk. Gulâm Hüseyin Kayseriyyaha (*Resâil fî dirâyeti'l-hadîs* içinde I-II). yay. haz. Ebû'l-Fazl el-Hâfızân Bâbulî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1432/2011.
- Tahrânî, Muhammed Muhsin Âgâ Büzürg-i Tahrânî. *ez-Zerîa ilâ tasânîfi's-Şîa*, Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1403/1983.
- Tirmizî, Ebû İsâ, *el-İlelü'l-kebîr*. derleyen Ebû Tâlib el-Kâdî. thk. Seyyid Subhî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *Tehzîbü'l-ahkâm*. thk. es-Seyyid Hasan Horsan. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1363/1944.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali. *el-'Udde fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Rıza el-Ensârî. Kum: Sitare, 1417.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Ünal, Yavuz. "Hadiste İlet: Ümmetin Faziletiyle İlgili Bir Hadisin Değerlendirilmesi". *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2002), 41-73.
- Vehbî el-Âmilî, Mâlik Mustafa. *Buhûs fî ilmi'd-dirâye ve'r-rivâye şerhu Vecîzeti's-Şeyh el-Bahâî*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1428/2008.
- Yılmaz, Rahile. "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs Adlı Eseri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/2 (2013) 45-71.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. Kahire: Dâru'l-Hidâye. ts.